

ТЫВАМ ОТЫВАТОР

2017
АВГУСТ
№ 8 (44)
6+

«Аът чокта –
чуртталга чок!
Аът барда,
чуртталга бар,
ынакшыл бар»

[12]

[10]

Тываның американ
күдээзи Шон
Куирктиң ачазы –
Брайан Куирк.

Америкада [25]
хөрөжжөннөрний
Фондузунда
тыва кыс

Сорулга. Чүткүл. Чедиишкин.

12-13

СЫГЫТ-ХӨӨМЕЙ-БИЛЕ КОНГАР-ООЛ ОНДАР АМЕРИКАНЫ ЧААЛАП АПКАН

4-7

**«Кара-Дуруяам»
дембильдейин салып
берейн...
(хөөмейжи
Санчы Кызыл-оол
дугайында)**

8

Тыва Республиканың
Баштыңы
Шолбан Кара – оол
**Тываның Улустун
хөөмейжи Коңгар - оол
Ондарның дугайында.**

20-21

**«Белдир» деп бөлүктүң
чогаадыкчы ажылы**

33

**Авамның мерген
угаанныг чагыглары**

18

**Ай чурагайы: август
айның таарымчалыг,
таарымча чок хүннери.**

25-27

**Америкада
хөрөжжөннөрниң
Фондузунда тыва кыс**

Реклама бээр күзелдиг
кижилер кол редактор-
били харылзажып
булур.

Үндүрүлгениң
деткикчизи

БИРГИ АРЫН:

Тыва Республиканың Улустун хөөмейжи,
Россияның алдарлыг артизи –
Конгар-оол Борисович Ондар.

ҮНДҮРҮЛГЕНІ:

Кол редактор: Дамба-Хуурак И.М.
Техниктүү редактор: Даши А.А.
Корректорлар: Комбу С.С., Монгуш В.Б.
Өрүкчү: Сат И.С.
КЫЛГАН

ҮНДҮРҮКЧҮНҮҢ БОЛГАШ

РЕДАКЦИЯНЫҢ АДРЕЗИ:
г. Кызыл, Чульдум 44, офис 22.
Тел. +7-913-342-4243,
tyva.motivator@mail.ru
vk.com/tyvamotivator

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

ООО «Агентство образовательных и
юридических услуг «Деловой партнер»
Чингиңе директору: Дамба-Хуурак И.М.

ТАРАДЫП ТУРАР ЧЕРЛЕРИ:

«Почта России» салбырлары,
«Тывапечать» киосклири,
Дорж Д.Д. садыглар деткизи.

ЧАГЫДЫЛГА КЫЛЫП АП БОЛУР ЧЕРЛЕР:

1. Кызыл хоорайды болгаш кожууннарада «Почта России» салбырлары,
2. МАР-тың <http://vipishi.ru> деп сайтызы,
3. Редакцияга телефон таварыштыр.
Төлөвирин банкыларның
карта системазы-били кылып болур.
Садар ёртээ хостуг.

ПАРЛАТТЫНГАН ЧЕРИ:

«Журналист» ХС КХН-га парлаан,
Абакан хоорайның Советская күдмүчүзүнүн
71 дугаар бажыны.
Солун айда 1 катап үнер. Тиражы 8000 экз.

Чырыкче үнген хүнү – 01.08.2017 г.

График ёзугаар парлалаже
хүлээгэн үези – 09:00.
Хөрөк кырында парлалаже
хүлээгэн үези – 09:00.

Енисейское управление Федеральной службы
по надзору в сфере связи, информационных
технологий и массовых коммуникаций.
Свидетельство о регистрации
средства массовой информации
ПИ № ТУ 24-01009.

2012 чылдың февраль 24-төн эгелээн.

Солунда парлаттынган материалдарының
авторларының бодалдары редакцияның
туркуу-били дүүшпейн барып болур.
Айттынган фактылары, дыннадыглары
дээш авторлар боттары харылаар.

ПРИТЧА

Тараачын биле хөгжүмчү

Адазы ийи оолдуг: улуу – чер ажылдыг, тараачын, а бичизи – хөгжүмчү.

Кажан ачазы кызыл-дустай бээрge, улуг оглу фермазын ап алган, а хеймер оглу чүгле гармошкazyн ап алгаш, хоорайже чоруй барган. Оон бээр алышкылар көрүшпээн. Бичии дунмазы чамдыкта акызынче чагаа чорударга, оозу харыылавайн турган. Акызы дунмазының хөгжүмчү мергежилингэ өөрениип турарын дыннаткан чүгле бир дугаар чагаазын номчаан. «Мээн дунмам ажылдаар салым-чаяан чок болган-дыр» деп бодап кааш, акызы дараазында чагааларын номчуйвайн барган.

Ол хүнзедир фермазынга ажылдап-ла турган. Эгэзинде шупту чүве эки болуп турган, оон кезек дүжүт чок үелер-даа эгелээн. Оон кадында кадайы база аар аарый берген. Кадайын эмнээрингэ акша херек, а дүждүү орулга бербестей берип-тири.

Бир-ле хүн фермага үгектиг терге халдып келген. Шыдалдыг кеттинип алган кижи оон үнүп келген.

– Кандыг кончуг өскерлип калганың ол! – дээш, дунмазын танып кааш, тараачын кайгап чугаалаптыр – Эки орулгалыг ажыл-херек кылып турарын илден-дир.

– Билдингир хөгжүмчү апарган мен, а сен канчап тур сен? – деп, дунмазы айтырып-тыр.

– Айыыл, халап бисти ужур шаапкан – деп, акызы хомудалын илереткен.

– Ачамның дуб адаанда хөөп кааны алдыны сенээ дузалаавааны ол чүве бе? – деп, дунмазы кайгап айтырган.

– Та, мен алдын дугайында чүнү-даа билбес мен... – деп, акызы алаң кайгап, харыылап-тыр.

– Ачам чок болур бетинде: «Канчап билир, багай хүннэрge таваржы берзиңэрзэ, херек апаар дээш, дуб адаанда алдын хөөп, шыгжап каан мен» дээн кижи. Ынчангаш мен сенчэ чоруткан чагаамда ол алдыны ап ал деп сүмелеп бижээн кижи мен.

– Мен сээц чагааларыңы, ында кижи алыр чүве чок чагаалар-дыр деп бодалым-бile номчуйвайн турдум – деп, акызы дунмазынга миннип чугаалап-тыр.

– Күжүр акым! Ынчаарга сен ачавыстың: «Бир эвес сiler номчуп өөрениип алыкаас болзунаарза, кым бижээнин көрбенэр, а чүнүн дугайында бижээний көрүнгер» дээчин уттуukan ышкажыл сен.

Геше Джампа Тинлей «Мерген угаан үүжези»

Бидыктыг геше Джампа Тинлей башкы (геше деп ат эртем талазы-бile «сарыг шажынның философиязының доктору» деп эртем адынга дүгжүп турар) Россияның аңгы-аңгы регионнарынга чээрби ажыг чыл иштинде сарыг шажынның кайгамчык билиглерин, ханы философиязын бөдүүн дыл-бile чонга чедимчелиг тайылбырлап чоруур. Ол чылдың-на Тывага иий катап өөредиглерин эрттирип кээп, тыва чонга сарыг шажынның сүүзүнүн сөннеп, бүгү-ле амылыгларга энерел болгаш кэргээчел сэткилдиң улуг күжүнүң дугайында чугаалап турар. Сарыг шажынның өөредиин ханызы-бile билир, амгы үенин база бир ховар мастерлериниң бирээзи, бедик билиглерлиг лама башкының амыдырал-чуртталгага ажыктыг мерген угаадыглыг бодалдарын мында бижип, кижи бүрүзүнгэ ажыктыг боор деп идегедивис.

“ Угааныңарга килем тыптып кээрин болдурун баар, чүгэ дизе килем дээрge сilerниң эң каржы дайзыныңар-дыр. Күштүг болунар, бодунарның буяныңарга бүзүреп чорунар, оон түннелинде төлептиг аас-кежиктиг болур сiler. Аас-кежиктиг болуру болгаш өске кижилерни аас-кежиктиг кылры – мээн чүдүлгем ол-дур.

Кажанда-даа өске кижилер-бile адааннашпаар, ол ажыы чок оюннуң төнчүзү чок. Оон орнуунга бодунар-бile адааннажыңар: дүүнгүзүндөн дээре болурун кызыдыңар, ынчан сilerниң чуртталганаар уткалыг апаар.

“ Өөрүп турар үенерде хөй аазашкын кылбанаар. Мунгарал тургаш, шиитпир хүлээвнэр. Кылкыттанып тургаш, бажыңарга киргэн-не чүүлдерни чугаалаваар. Бир эвес кызыгаарын эрттирипкен болзунаарза, оваарымчалыг болунар. Мынчаар бодун чурумчудары – бодун шын ап чоруур ужурлуг барымдаалардан сilerниң аас-кежиниң болгаш угаан-медерелинэрниң күжү хамааржыр.

Кижилерге буяның чүве кылрыга, мелегей кижилер ону бэзин эскербес, кошкак кижилер чамдыкта сактып кээр, а мерген угаанныглар өөрүп четтирир. А кажан оларга хора чедирер болза, мелегей кижилер өжээн негээр, кошкак кижилер өршээп каар, а мерген угаанныглар эскербес. Мерген угаанныг болурун кызыдыңар!

Инна ДАМБА-ХУУРАК очулдурган.

«Кара-Дуруяам» дембильдейин салып берейн...

**Хөөмийжи Санчы Кызыл-оолдуң
чогаадыкчы ажыл-ижинин дугайында**

Буурул баштыг өгбелер дег, харлыг Саян, кадыр Таңды сыйнарынга кадагалаткан, Кaa-Хem биле Бии-Хемниң катышканы Улуг-Хемгэ өпейлет-кен каас-чараш чурумалдыг Тыва чуртувус Азия диптиң чүрээ болуп чаяаттынганы анаа эввес таварылга.

«Хавырга дааның иштинде ий хемниң судалы катышкаш, чарылбас күчү болу берген дижир. Кажан-бир шагда Сүг Ээзи ыдыктыг хойлааракты черден будургеш, Ыдыктыг-Хавырга деп адаан дижир. Кaa-Хem биле Бии-Хемниң катышкан черинге келген кижи-

лерге кажан кезээде кудуп сунар арыг суглуг хойлааракты – Ыдыктыг-Хавырга даан Чер Ээзи шак ынчаар чаяап каан дижир.

Кaa-Хem биле Бии-Хемниң судалы катышкан черден Эне-Хем баткан дижир. Эне дээрge бурун Тывада ава дээн уткалыг сөс ийин. Эне-Хемниң унун чурттаан кижилер кайгамчык хөөмийлээр бооп төрүтүнгэн амытаннар дижир. Ыдыктыг-Хавырга дааның хүн үнер чартыынга бир кижи сыгыртырга, Ыдыктыг-Хавырга дааның хүн бадар чарыынга чаңгызы дынналыр болган дижир. Ыдыктыг-Хавырга дааның Ээзи ырлар дыңнааш, сыгыт дыңнааш, тоолдар дыңнааш, кончуг амыраар, ынчангаш бо чергэ чымчак кышты, чайстыг чайны эргилдирип турар дижир» – деп улуг чогалчывыс, эртемденивис Монгуш Кенин-Лопсан «Тыва хамнарын турлгалары» деп номда бижээн.

Магадап ханмазывыс өскен-төрээн булуунувустуң агаарбайдузу, сүлде-сүзүү бүгү чоннуң хей-аьдын көдүрүп, кайгамчык салым-чаяанныг кижилерниң чогаадыкчы ажыл-ижинин оруун чырыдып, оларның сайзыралынга канчаар-даа аажок улуг деткимчени берип чоруур. Оон маргыш чок бадыткалы, долгандыр турар хүрээлэлдиц болгаш янзы-бүрү күштарның база аң-мең үннери холушкан, кымның-даа дыңнаап ханмазы, Тыва Республиканың үнелеп чет-пес эртинелериниң бирээзи – сыгыт-хөөмийвис-ле болгай. Тыва чоннуң хөөмий-сыгыды ам бо үеде онзагай тускийланып, хөй талалыг хөгжүлдени, сайзыралды алган, өгбелеривистен келген өнчүүс болуп, уран чүүлдүң база бир чугула нарын болгаш тывынгыр хевири болур.

Хөөмий – тыва чоннуң көшкүн амыдыралы, төөгүзү-бile сырый холбаалыг, а соң онзагай шинчилиги үе-дүптен дамчыдып келген бурунгу дөзүнде. Чүс-чүс чылдар өттүр шыгжаттынган өгбелеривистиң чажыттары – хөөмийвистиң чымчак хөөнү ол, а сыгыдыстың мөңгө сырны-бile мөрген угаадыглар ажытты- ➤

нып турар. Хөөмей дыңнакчының чүрээнгэ, сеткил-сагыжынга чүл ол!? Ол болза аялга, овур-хевир, ажык сеткил база мерген угаадыг-дыр. Сыгыт, каргыраа, эзенгиләр, борбаңадыр, дамырактаар, канзып дээш хөөмийниң каш янзы хевирлериниң хуулгаазын аялгалары кижи бүрүүнүн чүрээнин согуун дыңзыдып, ишти-хөнүн чызыра соп кээр күчү-күштүг. Кайы-даа салгалды, кандыг-даа мергежилдиг, янзы-бүрү үзел-бодалдыг, язы-сөөктүг кижилерни хөөмей-сыгыдывыс бир баг кылдыр доңнаштырып, катыштыра бээр. Ынчангаш Европа, Азия, Австралия, Америка дээш бүгү делегей чоннарының сонуургап турары-даа чөптүг, чамбыдипте чангыланган хөөмийвис дээш, сүлде-сүзүүвүс бедик болуп, чоргааралывыс оттуру-даа чөптүг. Хөөмей-сыгыт – тыва чонувустун салгалдардан салгалдарже дамчыдар үнелиг өнчүзү база караптакадагалаар ужурлуг эн-не дээди байлаа.

Шаг шаандан бээр хан-дамырында сицниккен хөөмийни тывалар ындындан ап, шыырак хөөмийжилерниң арга-дуржулгазын үлгөрлөп, көшкүн амыдыралды эскерип тургаш, шингээдип ап чорааннар. Чаш уругларның соңуургак чоруун ажыглап, оларның чүге сундулуун эскерип, улуглар бичиилерни дыка деткиир болгай. Ынчангаш хөөмийниң кол-кол хевирлерин, аргаларын мергежээн хөөмийжилер аныктарга ёөредип, бо онзагай уран чүүлгэ хамаарышкан чоннуң ханы билиглерин салгалдан салгалчэ дамчыдары чанчылчаан эртемивис ышкаш апарган. Кайгамчык салым-чаяаныг хөөмийжилеривис бар, оларның хөөмей-сыгыды бүяннүүг чаагай күзелди, эриг сеткилди оттуруп чоруур.

Тываның база бир бай-байлак, онза булууну Өвүрнүң Дус-Даг сүмүзүнүн девискээрлеринче аалдап көрээлиңер. Чүге дизе кол маадырлыбыс шупту талазы-бile онзагай салым-чаяанныг, ат-суралыг хөөмийжи Санчы Кызыл-оол Донгаковичиниң төрээн уязы ол. Каас-чарааш чурумалдыг Сарыг-Хөлдүн бедип үнер баалык эдээндэ Санчы адашкыларның чырык адынга кара маны даштан шевер-

леп кылган тураскаалды эрткен-дүшкен чон кайы ырактан эскерип каар. Ооң чанында айт баштыг баглааш чөр-чуртунга болгаш аргышкан чонга хүндүткелдин демдээ болуп, малчын ада-өгбелериниң хонаштарын ээнзиредип кагбаан Санчыларның салгалдарының ажыл-ижин көргүзүп турары бо. Ук тураскаалдың кол бодалын чогааткан кишиниң ады-сывын уезинде билип албаанымга хараададым. Дыка-ла ханы утка синген болгаш Кызыл-оол Донгаковичиниң чогаадыкчы аянын чиге көргүсken демдек болуп турар.

Тывага алгап-мактааны чүглүг күш дег эреспейи, эки айды Доруг-Дайның, Успа-Хөлдү турлагсынган кайгамчык чарааш кара дуруяларның овур-хевири хөречи бооп чайынналып көстүп тур. Турскаалдың артыы талазында сиилбиттинген, төрээн чуртунга, чонунга, бойдузунга чоргааралды, ынакшылды илереткен одуруглары билбес кижи ховар боор.

*Кара дуруяя ужуп келгеш,
Турлагсынган Успа-Хөлүм.
Хөй-ле кожуун чону келгеш,
Хөглөп чанар Торгалыгны.*

Кызыл-оол Донгаковичиниң овур-хевири, ооң салым-чаяанын үнелээни Олег Сувакпиттиң, Владимир Серен-оолдуң, Николай Кууларның, Николай Ооржактың, Владимир Донгактың, Мадон Монгуштун, Эдуард Донгактың дээш өскелерниң-даа чогаалдарында тода бижиттинген. Тываның күрүнэ радиодамчылыгының «алдын шыгжамырында» Кызыл-оол Донгаковичиниң дугайында «Чоза хемниң оглу» (1972 ч.), «Чадаганның хылдарындан» (1983 ч.) дээн ышкаш бижидилгелер шыгжаттынган.

Турскаалдың мурнуку арнында «Санчы Донгак Самданович (1908-1991 ч.) – хүндүлүг өгбө, назынында арага ишпээн, таакпы тыртпаан; ооң улуг оглу Санчы Кызыл-оол Донгакович (1931-1977 ч.) – «Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы», сыгыт-хөөмийниң үндэзилекчи, хөгжүмчү, шүлүкчү, бот-тывынгыр композитор, чонга тараан ады «Артист»; ийги оглу Санчы Базыр-оол Донгакович (1933-1988 ч.) – «СССР-ниң улус ажыл-ажыйының тергиини», садыг-кооперациязының шалыпчызы, Өвүр кожуунун мурнакчы малчыны, чонга тараан ады «Кончуг-Базыр» дээн бижилгэ-бile үш адашкының аттары хүндүткелдиг сиилбиттинген. Олар бурунгаар чүткүлдүг, амыдыралынга кызы-маккай чаңы-бile бүгү төрөл аймактын чоргааралы болуп, чоннуң төөгүзүнде балаттынмас истерни арттырганнар.

Кызыл-оол Санчының хөөмийиниң уран аяны ам бо хүнде үстүп читпээн, уттуңдорбаан. Бүдүн

Санчы Кызыл-оол Донгаковичиниң ук-ызыгуурун алыр болза, ооң улуг өгбези, кырган-ачазы Донгак Самдан 4 ажы-төлдүг чораан: Чалзып, Донгак, Сержин, Лүндүп. Феодалдыг Тыва үезинде, 1908 чылда, Өвүрнүң Чоза хемниң үнунга ооң адазы Донгак Санчы Самданович төрүттүнген. Назынының иштинде чанчыс пак арага ишпээн база чанчыс сорум таакпы тыртпааны-бile хамыкты кайгаткан хүндүлүг өгбө Санчы Самданович салгалдарынга үлгөр болуп артып калган. Авазы Саая Тойлу Көк-ооловна 1912 чылда Даа кожууннуң Баян-Дугайга төрүттүнген.

Кызыл-оол Донгакович 1931 чылдың таптыг-ла январь 1-де төрүттүнген. Ол бодундан бичи 4 оол, 2 кыс дунмаларлыг. Аныяндан турал айтка-хөлгө аажок ынак. «Чоза сицмас ала чылгылыг Кончуг-Базыр» дээргэ, Базыр-оол ол-ла болгай. Чолдай, Алдын-Хөрөл дунмалары мал ажыл-ажыйының тергииннери,

 Тас-оол деп дунмазы Өвүр кожууннун егери чораан. Дунмазы Долбааның аныяланда-ла чок болганы өг-бүлеге дыка улуг чидириг. Деспил-оол дунмазы чогаал бижииринге салым-чаянның чораан. «Авам өө» (1993), «Бынакшылды алгап ор мен» (2007), «Кадыр-Одуруг аржааны» (2006), «Чүрээм дому» (2013) деп шүлүктөр болгаш тоожулар чынындыла-рының автору.

Кызыл-оолдун ада-иезинин чайы-даа талазындан алыр болза, кандыг кижи чок дээр. Ыраажы, композитор, сыйгытчы, чогаалчы дээш уран-чүүлгэ бойдустан-на салым-чаянның аймак. Авазының угундан кады төрээн акызы Саая Өдербей дээр кырган-ачазы үргүлчү аралажып, алдап кээр. Оон он дөрт ажы-төлүндөн Олег Сувакпит, Таспай Саая – чогаалчылар, каран көрнүр хам Кызыл-оол Саая болгаш ёскелер-даа бар.

Ачазының дунмазы Лүндүптүн оглу – чогаалчы Эдуард Донгак. «Дүрген ашак» деп шолалыг улуг акызы Ойдуп Донгак почтага ажылдап чораан. Сарыг-Хөлден сүт-бараан фермазының айдинга сүттү дергилеп алгаш, суурга колхозтуң төп шыгжамырынга эккеп дужаар кижи. Эртенинде ында-мында алдарга чедирер солуннаар, чагааларын ап алгаш, чайлаг үнүп чоруп каар. Алдарга келгенде, үргүлчү далажы кончуг, хайындырган шайны безин салаа бажы-бile амзапкаш, чоруптар. Оон уржуундан боор, чоннуң берген «Дүрген ашак» деп шолазы ацаа хөлчөк таарышкан.

Донгак Ойдуп ийи уруглуг: Сүмбүрмөа биле Дамбаа. Уруу Сүмбүрмөа – Өвүрнүң база бир салым-чаянның өткүт, хоюг үннүг ыраажызы. Чоннуң ацаа тывыскан адын «Ырлаар» дижир. Сүмбүрмөа аян тударда, башка кирген бодалдарын, сагыш-сеткилин, ырның сезүглелин удур чогаадыр кончуг чечен-мерген угбай чораан. Күжүр дунмазы Санчы Кызыл-оолду алгап-мактаан дугайында каш янзы одуруглары-даа бар.

*Алаак черде аңыр эдер
Аза берген аңыр боор бе?
Амдыы алда аян туткан,
Артист дунмам үнү-ле бе?*

*Сыгыт, хөөмөй, каргыраазын
Сырынналдыр ырлап чоруур
Сыннаар эдээ Сарыг-Хөлдө
Сыгытчы деп дунмам Кызыл.*

 Гбелернин уран чүүлүн, үс-шеверин, мерген угаадыгларын кадагалап, салгалдан салгалчэ дамчыдып чорууру – тыва чоннуң база бир онзагай чараш, чаагай чаңчылы-дыр. Кызыл-оол Донгаковичиниң хан төрөл угу хөөмөйлээр-сыгыртыр, азыраан ада-иезиниң өгбелери чогаалчы, уран-чечен улус. Хан-дамырында синчен хөөмөй-сыгытты Кызыл-оол Санчының ала-чайгаар күүседип үнүп келгени-даа чөптүг.

Дус-Даг сумузунга тургустунган эге школага бичии Кызыл-оол 1939-1940 чылдарда өөренип киргөн. Ол үеде ады-сывын салыптар кижи-ле улуг эртемниг кылдыр санадыр турган. «Кызыл-оолдун ырлаары, сүттүг шайның саарлып турары дег, улам хөнүп, улам өткүт апарып-тыр» деп кожа-хөлбээ алдар чугаалажы берген. Школьчи чылдарында-ла, оон арны чазыгып, хөй улус мурнунче үнүп, ада-иелерге оюн-тоглаа көргүзүп, концерттерге удаа-дараа бола киржир апарган.

Ада-иези Донгак Самданович биле Тойлу Кек-ооловна кончуг кызыл, эрес-көжээ, шудургу улус. Мал ажыл-агыйлыг өг-бүлеге чылдын дөрт эргилдезинде чымыш үстүр эвес. Час келирге, чаш мал-маган хүлээн алыр, чай келирге, серин тайга-сыннарже көшкеш, чоруп каар, сүт-саан көвүдээр-ге, савазырап, хымызын-хойтпаан тигер, дүк кыргылдазы база чымыштыг, күс келирге, чыварлыг соок кышка шыңгын белеткенир, кажаа-хораа, сижен-ширбиил дээш кылыр ажылдар төнмес. Малчын кишиниң ажыл-агыйы ындыг, эртенинин даң хаяязындан кара дунеге чедир дыш чок шырбайып келир.

Хамык ажыл доозулганда, кежээ өгге чыглып келген улустун солун чугааларын, тоолдарын, ырларын, кожамыктарын шакшагы-бile чаштар сонуургап дыннаар. Кым-даа бичии Кызыл-оолду өөрөтпээн, сонуургалының айы-бile уран чүүл талазынче тыртылып, арыг агаарга бойдустуң болбаазын үннери-бile чер-

гелештир мал-маган, аң-мен өттүнүп, оон хөөмөй чажындан туралыкын эгелээни ол.

«Инчан бежен чылдар эгези чүве. Күскээр кыжын ачавыстың бергени Хүрэн-Бени муунупкаш, акым бо чырааладып келди. Айдын баглааш, алга өөрүшкүлүү сүргей кирип келгеш, олурганнар-бile менди солушкаш, ханада игилин дүжүрүп алгаш, ырлап, сыйгырты берди.

*Тыва кадай төрээн болгаш,
Дыңгылдайга ынаам кончуг.
Хөрек-чүрек өөрүүргө,
Хөөмөй ырым күттүлүп кээр.*

Дунмалары бистер өөренгенивис айы-бile оон баарында чыскаалыпкан, игилдин хылдарын суйбаан салааларының айы-бile карактарывыс өске-бадып, сыйрның сыйгыт ырынга өпейледип тур бис. Ававыс оргаш, «Бо кончуг сүг куртту дег тенек оол чүнү дыннап алгаш келген дээр силер. Сеткилингэ өөрүшкүлүг чүве дыннаанда, азы чер чоруп айттаныр деп барганды ындыг төл боор, куюмналдыр-кударадыр сыйгырты-хөөмөйлөп туралык бээр...» деп эндеведи. Ачавыс бистин-бile кады деңге сыйгыт дыннаарынга өй. Акывыс ойнап төнүрүпкеш, эртэн шериг чоруурун медеглеп, келдирииш-кин саазының ававыска тудусту. Оон бээр-ле акыбыстың сыйгыт-хөөмөй, ыры-шүлүү, хомус-игилиниң аялгалары чүректеривисте балалбас таңма бооп, мөңгүн конгулуурнуң даажы дег, кулактарывыста чанғыланып чыдып калган» – деп, Деспил-оол САНЧЫ сактып бижээн.

1951-1954 чылдарда ол Сахалин чартык ортуулукка шериг хүлээлгезин эрттирип тургаш, ол концерттерге киржип, янзы-бүрү аймак-сөөк көрүкчүлерниң мурнунга хөөмөйин салыптарга, дин-миттиг адыш часкаашкыннары үзүктөлбес турган. Шеригге «Эн эки адигжы» деп хөрек дем-дээн база алган.

 Төрээн суурунга чаныг келгеш, малчыннавышаан, салым-чаяанныг аныяктарны эвилледеп, «Чадаган» агиткультбригадын уран чүүл удуртуукучузу болуп, чаңгыс чөр турттугларының мурнунга солун оюн-тоглаа көргүзүп, кожууннуң нийти ажыл-ажыйынга идепкейлиг киржип эгелээн. Дипломант, лауреат аттарны «Чадаган»-бile чаңгыс эвес катап чаалап алган. Ооң турган черинге оюн-баштак, ыры-хөг чөрле үзүлбес дээр, чыылган чоннуң кичээнгейин хаара тудуптар чаңныг кижи. Ак-Чырааның бетинде Амдайгын бажында Бай-Даг деп чөр бар. Ол чөргө сиғен кескен ажыл соонда, кежээлердэ ээп чоруп оргаш, сыйгыртырга, ол чоок кавыда аалдарга анаа хостуг кээп дынналыр болгай.

«Башкывыс ындындан бүдүштүг, улуг сеткил чок кижи болгай. Бисти өөредип турға, кончуп, хыйла-нып-даа турбас, эп-чөп-бile эдип-сургап, хөлчок сүме кадар. Ай санында-ла агитбригадалар, библиотекарылар, почтачылар, мал эмчилиери шупту катчыш алгаш, аалдар кезип үнүүшкүннер кылыр турган бис. «Бежен үш» деп адаар чычаанывыс үгектеп алгаш, Мөңгүн-Тайгаже безин барып четкеш келген бис. Сцена чок боорга, сандай-даа кырынга ырлап чораан бис. Амыдыралда бар-чок дудуу четпестерни башкывыс чечен-мерген сөстүн күжү-бile көрүлдерге, оюн-тоглааларга, концерттерге солун чугаалар, шоодуглар дузазы-бile эдип коргузуп чораан» деп «Чадаганг» ооң кады турган эш-өөрүнүң бирээзи Зоя МОНГУШ сактып, чугаалап олурап.

1960-чылда Кызыл-оол Донгакович Тайбыңың Ленин шаңналының лауреады болган. Дараазында чылда Тыва Арат Республиканың СССР-ге катышканындан бээр 20 чылынга тураскаатканы Москва хоорайга «Тываның хүннери» эрттирип турган байырлалынга Съездилер ордузунун залынга, база Лихачев

Кончуг-даа ырлар ат-суралыг артистерниң күүсөлдөзинде чаңгыланып чоруур: Андрей Монгуш, Игорь Көшкендай, Мерген Норбу «Авайым», Соян Кара-Кат «Хөмөмөйжиниң ыры», Айдың Мортай-оол «Канчап бардың, демги Шолбан?», Олег Сарыглар, Александр Чавынчык «Дөмөйин аа», «Доруг-Дайым» дээш оон-да өске. Чогаал барда, чогаалчы база дириг дээр, оон-билие кандыг-даа кижи чөпшээрежир боор.

аттыг заводтун сценазынга Кызыл-оол Донгакович хөөмей-сыгыдын төлептиг бараалгаткан.

1966 чылда Кызыл-оол Донгаковиchinin удуртканы «Чадаган» аттыг ансамбль Улан-Удэ хоорай-га болган көрүлдеге дипломант болган. «Ол ынчан Санчы Кызыл-оолдуң суралыг ырызы «Кара-Дуруя» төрүттүнген чүве» деп кады киржип чораан башкы Сечиней Кечиловна Монгуш сактыр болду. Ол-ла чылын Кызыл-оол Донгаковичиге «Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты чаала 30 хар ажып орап аныяк кижиге тывыскан.

1963 чылдың ноябрьда Көк-кыс Мөңгүновна Ыйма биле Кызыл-оол Донгакович өг-бүле тудуп чурттай бергеннер. Санчыларның өг-бүлэзинге 5 кыс, 2 оол төрүттүнген. Улуг уруу Клара эге класстар башкызы, Клаваның мергежили даараныкчы, Коммуна – бухгалтыр, Карамаа – повар мергежилдиг, Сайна – культура ажылдакчызы. Оолдары Беженбил, Буян-Очур олар адазын дөзээн, хөөмейлеп-сыгыртыр улус. Улуг оглу Буян-Очур – малчын, бот чогаадыкчы болуп, хөөмейин сагыш-сеткили уярай бергенде, сырынналдыр бадыргылаптар кижи. Хеймер оглу Беженбил ол талазы-били бедик деңелгө чедип, школа дооскаш, «Тыва» ансамблингэ ажылдан чораан.

Ававыс күжүр черле олут олу-
пар эвес, анаа черле олуруп-даа
шыдавас, үнген-кирген чонну
хүндүлээр, шыкта, одагда уру-
глары-бile аразында харылзаа
база аңғы, ооң ажылдаары кон-
чуг кижи чораан. Чанғыс эртөн
сагдынган көвей сүт савазыраар
турган. Чүгле хойтпаан тип,
ааржы, курут кадырып, шүүреп

каан божаның сарыг суу-билик кадып калган алгыларны чымчадыр ажыл безин хөйүени тудар... Чымыш улуг. Тыва тон, бөрт, хөректээш дээш өске-даа хеп аймаан даараар. Уругларын ажыл-ишке чажындан турал кириштирип чораан, ынчангаш бичиивистен эгелеп алгы-кеш эттеп, чээргеннеп, кара суг бажындан суглан, тудар, кылыш иживис-ле хөй турган.

Азарганчыг бичи чаш чор-да-ла, оолдарын аъдынга уш-карып алгаш, ағып баткан Чоза хемниң ол-бо эриктеринге хой кадарып, чагыг-сүмезин бе-рип чораан: «Хову долдур ар-бай тараа тарып каан турда, ынаар инек, чылгы киирбес. Кажан-даа, каяа-даа чорааш, ки-жилерни хүндүлөп, баштай-ла улуг кижилерни акыларым, уг-баларым, бичи кижилерни дун-маларым, чээнннерим деп чору-нар. Мендилежип, холун тутчур, соонда-ла улуг чугаа эгелээр деп чагып чораан. Ойттаан хой-лар, анай-хураганнар сывыртап маннавас, аалга баргаш, дунма-лары-бите ойнаптар...»

Ачавыс күжүр чагыглыг чо-раан: «Канчалдыр-даа кылышын эки-ле өөренип билип алышынга, улуг чуртталга болур. Игил, бы-заанчы, дошшуулурга үен-балай дээп болбас, хылдары үстүп бо-лур. Сыгыт, хөөмөй, каргыраа, борбаң – анаа ырлардан көнгүс өске. Тыва кижилер салым-ча-яанныг, олар сыгыртып, хөөмей-леп ойнай бээрge, дыңнаксанчыг апаар, кижиниң ишти-хөңү чымчап, сергеп келир. Сыгыр-тыры – анаа ырлаарындан оран-чок өске». Ачавыс биске тыва допшуулур тутсуп алгаш, ал-бан-бile хөөн кирип, «ол ку- (Уланчызы 24-кү арында)

«ЧОННУҢ ХОВАР ОГЛУ»

Россияның алдарлыг артизи, Тываның Улустун хөөмейжизи Конгар-оол Ондарның дугайында

Россияның алдарлыг артизи, Тываның Улустун хөөмейжизи, Тыва Республиканың улус өөредилгезинин алдарлыг ажылдакчызы, күш-культура болгаш спорттуң тергиини Ондар Конгар-оол Борисович бодунун ынак Тывазының адын бүгү делегейге чаңгыландыр алдаржыдып каан. Ооң адын, үргүлчү хөглүг каттырып, хұлұмзұрұғ чайынналып чоруур шырай-арнын Тывада таныvas, билбес кижи чок. Чүгле Тывада эвес, Россияда болгаш бүгү делегейде ооң алдар-ады динмирәэн. Ол ёзулаг «чоннун ховар оглу» деп адын кажанда-даа сықпайн чораан.

Боду кайгамчыктыг уран-талантылыг, биче сеткилдиг, үргүл-

чү бир-ле кижиғе дуза каткан чоруур чаңныг. Ооң өөредип каан өөреникчилири башкызының соон салғап, делегейде ат-суралыг кижилер апарғаннар. Сыгыртыр-хөөмейләэр бичии оолдарны тып алыр дәэш кожуун-суурлардан дилеп, «Сарадак» деп бичии хөөмейжилер аразынга мөөрейни эрттирип, бодунун бажызынга чурттадып, ашқарып-чемгерип чорааш, төлептиг кижилер кылдыр кижилизидип каан. Америка, Европа болгаш өске-даа күрүнелерде оларның алдар-ады динмиреп чорлар. Хөөмей-сыгытты өөредир тускай программа чок турда безин, уругларның уран-чүүл школазынга хөөмей клазын ажыткаш, бодунун чүткүлү-бile хөөмей-сыгыт-

**Тыва Республиканың
Баштыңы Шолбан Кара-оол**

ты өөренир методиканы ажылдап кылган. Ооң өөреникчилиринден тургустунган ансамбльдар: «Эртине», «Алаш», «Чаңғы-Хая», «Чиргилчин», «Чаңғы-Хая», «Тыва».

Америкага 6 компакт-дисклерни бижиттирип турда, бүгү делегей чергениң алдарлыг сылдыстар «Кронос-Квартет», Фрэнк Заппа, Микки Харт, Пол Пена болгаш өскелер-даа киржип турган. Ол чүл дәэрge, Ондар Конгар-оолдуң уран-талантызын бо сылдыстар боттарындан артық кайгамчык кылдыр үнеледи көргүскеннери ол-дур.

Россияның Президентизи турган Дмитрий Анатольевич Медведевтиң мурнуңга «хөөмейжи» деп мергежил бар, ону күүседип чоруур артистерни эрте пенсия үнеринде хамаарышкан айтырыгны Конгар-оол Борисович боду сыгыртып берип тургаш, бадыткап шыдаан. Ооң ачызында эрте пенсия үнер мергежилдер аразында «артист горлового пения» деп мергежил база немешкен. Чүгле Тываның эвес, а Россияның өске-даа регионнарында артистерге улуг өөрүшкү болгаш деткимче болған. Ада-өгбевистен салгал дамчып келген хөөмей-сыгыт уран-чүүлүвүстү күрүне деңнелинде көрүп эгеләнди Ондар Конгар-оол-дун дорт киржилгези-бile чедип алдынган чедишишкин-дир.

Россияның культура ажылдакчыларының шуулганында

Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оолдуң Россияның алдарлыг артизи, Тываның Улустун хөөмейжизи Конгар-оол Ондарның чырык адынга мөгейиг сөзүгелинден узунду.

<http://gov.tuva.ru>

Өңүктери оон дугайында...

Сүзүкей В.Ю. **Хөөмейниң дузазы-бile сагыш-сеткилини ажыдайын.** Тыва Республиканың Улустуң хөөмейжизи Конгар-оол Ондарның амыдырал-чуртталгазы болгаш чогаадыкчы ажыл-ижи – Кызыл, 2011.

Валентина СУЗҮКЕЙ,
культурологияның доктору,
кол эртем ажылдаччызы.

Бо номну бижип турар үемде, Конгар-оолдуң дугайында сактышкыннарын кашдаа сөс-бile болза, үлешсин деп оон чоок эштеринден дилээн мен. Бир-ле дугаарында «Тываның өңүктери» деп ниитилелдиң тургузукчуларының бирээзи Ральф Лейтон сонуургал-бile чөпшээрежипти. Конгар-оол-бile 1991 чылдан бээр 2000 чылга чедир (17 ке-зектиг) ужуражышкыннарын бирден бирээ чок бижээн чүүлүн ол эккеп көргүзүп, кандыг талазы сонуургадып турарын менден айтырып-даа турду. Чамдык кезектерни кады тодараткан соовуста, Ральф менче мындыг сактышкыннарын чорудуп берген: Ондарлар дээргэ Тывада аваангыр, ажык сеткилдиг, эртенги ырак хүнчэ талыйтыр бодап алган чоруур аймак-тыр. Ондар деп дөмөй фамилиялыг иий тыва кижи 25 чылдар

иштинде мээн өңүктерим турган. Ынчан, август 14-те, хөгжүм-шии театрынга Ондар Конгар-оолду баштай көрген мен. Мен оон соонда ат-сывын-даа сагынмаан мен, ынчалза-даа оон чайынналчак хүлүмзүрүү менээ уттундурбас арткан. Оон аңгыда мен оон бажында салып алганы, хаваанда англи үжүктер бижээн чырык-сарыг бөртчүгежин сактыр-дыр мен.

Дараазында шак ол «Чараш Хүлүмзүрүгүнү» Нидерландыдан Бернард Кляйкамның организастааны концертиниң видеочуруктарындан көрдүм, ол ында «Тыва» ансамблиниң сыгытчылары Геннадий Тумат болгаш Кайгал-оол Ховалыг олар-бile кады тырттырган болду. «Чараш Хүлүмзүрүгүнү» база катап көөр мен дээрзин мана-вайн чораан болгай мен.

1992 чылдың декабрьда Лос-Анджелеске Кайгал-оол Ховалыг болгаш Анатолий Куулар олар-бile Конгар-оол Ондар чедип келирге,

кайгап калган мен. Ону сөөлгү катап Нидерландыже Геннадий Тумат-бile иелдирзин Владимир Орус-оол чедирип чорду. Олар – очулдурукчузу Рада Чакар, үш айт мунукчулары болгаш ийи мөге – чоннуң магадашкынын чаалап алганнар. Шуптузу боттарының национал идик-хевин кедип алгаш, Калифорния штадынга Пассаденге «Розалар чыскаалынга» барып киристилер. Ол дээргэ Америкада чылда бир катап болур эн улуг чыскаал болур, тывааларның ацаа киришкени өөрүүнчүг болган. Ынчалза-даа ол чыскаал үезинде тывааларның кайгамчытыг сыгыт-хөөмейин кым-даа дыннаваан. < ... >

Пассаденге үш сыгытчының бирги концерт көрүлдези узун болган: 1993 чылдың январь 1-ден февраль 15-ке чедир алды неделя дургузунда үргүлчүлээн. Тургузуп каан программавыс мындыг болган: Конгар-оол Ондар (Уланчызы 29-ку арында)

ТЫВАНЫҢ АМЕРИКАН КҮДЭЭЗИ – ШОН КУИРК

Шон. 1982г.

(Уланчызы. Эгези № 7(47)
үндүрүлгеде

Шон-бile чугаа кылып, бажынынга чеде бээривис-ке, ооң ачазы Брайан Куирк Тывада, ажы-толунде аалдап чедип келген болду. Шоннуң бичии тургаш кандыг турганын, кандыг сонуургалдарлыг өзүп келгенин ооң ачазындан билип алыр арга тургустунганынга дыка өөрүдүвүс. Бىнчангаш бо байдалды ажыглап,

сонуургаан айтырыгларымга чедимчелиг харыыларны Шоннуң очулгазының ачызында диктофонумга бижидип алды.

– **Хүндүлүг Брайан Куирк, чоннуң хей-аъдын көдүрер со-рулгалыг Тывада үнүп турар «ТЫВАМотиватор» солуннуң номчукчуларынга силер-бile бөгүнгү чугаавыс улуг сонуур-галды оттуурар дээрзинге бүзүрээр мен. Силерниң оглунар Шон Куирк биче сеткилдиг, тыва дылды эки билир, тыва чаңчылдарга хүндүткелдиг хамаарыл-галыг болганындан тывалар ону барык тыва кижи ышкаш хүлээр апарган. Номчукчуларга бодунарның дугайындарда чугаалап, таныштырып көрүнерем.**

– Амгы үеде пенсияда мен, ынчалза-даа Америкага дыка үр кабельдиг болгаш спутниктиг телевидениеге ажылдап чораан

маркетинг, сервис талазы-бile ажылдың хоочуну болгаш, консультант кылдыр ажылдап турар мен. Тодаргайлаарга, садыг-наймаа, маркетинг талазы-бile чаа бизнес сайгарып турар улуска консультациялар бээр мен. Оон 5 чыл иштинде база страховка талазы-бile ажылдап турган мен. Америкада кижилер бажында азырап турар ыт-куштарынга база страховкалар садып алырлар, чүге дизе инда мал эмчизиниң өртээ аар.

Тывада Евгений Сарыгларның кылып турары ышкаш, Америкага туристер чедип кээрge, чайгы үеде оларны үдээр, төөгүлүг черлерни көргүзүп тайылбыраар экскурсо-вод база ажылдыг мен.

– **Ажы-толуңер болгаш Шон-нун авазының дугайында чугаалап көрүнерем...**

– Өөм ишти, Шоннуң авазы, Кэт-бile 1971 чылда өглен- ген бис.

Ол бүгү назынында солун-сеткүүлдерге ажылдап келген журналист кижи. 1975 чылда Шоннуң ақызы, улуг оглуус, төрүттүнген. Ооң адь база мээции ышкаш Брайан, ол ам 42 харлыг, ресторан талазы-бile ажылдап турар. Кыс дунмазы Мэри Бэт 1981 чылда төрүттүнген, Нью-Йорк хоорайда чурттап турар. «Садып алыкчыларның эргелерин кам-галаар» деп сеткүүлде ажылдап турар. Делегей чергелиг четкиде адыры бар, ынчангаш уруувус Мэри Бэт Нью-Йоркта чедиишиккыннig ажылдап чоруур.

Хеймер оглуус Брэндэн 1989 чылда төрүттүнген. Колледж дооскаш, дипломун алгаш, эмнелгээнийде медбрат болуп ажылдап турар.

Дыл билбес-даа болзумза, бир катап такси кыйгырыпкаш, «Каа-Хем» дээримгэ, чолаачы менче көргеш «Оо, Шоннуң ачазы шээй!» деп девидеп алгыра берген...

– Ада-иезиниң эки кижицидил-гезиниң ачызында Шон чоннуң хүндүткелин чаалап алган дээрзинге чигзиниг чок. Бичии Шоннуң дугайында сактып көрэли-церем...

– Шон бичии тургаш-ла, идек-пайжи, дыка сонуургак оол турган. Бичии тургаш-ла, боду айтырып кылаштап турар. Бистер, ылангыя Шоннуң авазы Кэтлин үргүлчү номнаар номчуп бээр турган. Ынчангаш Шон номга хандыкшылдыг болуп, эрте-ле номчуттуунуп эгэлээн кижи. А бистер ажы-толувуске шын угланышкын айтып бериш, багай чаңарже, чаңчылдарже угландыrbайн, эки талаларывыс көргүзүп чораан бис. Ийе, кым-даа, кандыг-даа ада-ие билир болгай, ажы-төл өстүрери ындыг белен эвес деп, а чамдыкта ажы-төл кижииниң хөннүнгэ-даа дээп болур. Бис Шонну чүгле эки талаларынче угландырып турган бис.

(Уланчызы 30-ги арында)

Шоннуң дунмалары
Мэри Бэт база Брэндэн

Шон Куирк, Брайан Куирк, Светлана Куирк

Сыгыт-хөөмей-бите Американы чаалап апкан

Тывызыксыг сыгыт, хөөмей-нин дугайында илередиптер сөстөр тыппас-тыр мен. А Конгар-оол Ондар – сыгыт, хөөмийн нийтигийн дээн күүсдикчизи безин мындыг кайгамчык, хуулгаазын аян ыр канчап куттула бээриний ханы утказын чедир илередип шыдавас болду.

– **Политиктерге сыгыртып, хөөмийлөп бээринден ойталавас болгай силер. Силер-бите болган солун чүүл – бир катап Борис Ельцинниң мурнунга ойнап берген болгай силер.**

– О! Ол солун төөгү чүве! 1994 чылда Ельцин Тывага кээп чораан. Хүндүктөлдиг шайлаашкын үезинде бистиң ак чөмивис – тыва арага ижип олур он. Мен сыгыртып-ла эгеледим. Ол хенертен тургаш, менээ чоокшулап келгеш, «Адыр-адыр, аксын ажыдып көрөм. Чүү деп хөрөнгө суп алган сен?» дидир. Мен шуут девидеп калган мен. «Кандыг-даа хөрөнгө чок. Мен... мен бодум сыгыртып тур мен» деп харыладым. «Ам база ырла!» дээргэ, мен сыгыртыптым. «Бүзүревес мен! Ам база!». База-ла сыгыртып кириптим. «Ам бузүредим. Кайгамчык салымчаянныглар бисте бар-дыр! Россия чергелиг ат-сывын бар бе?». «Чок». «А чылдагааны чүдел?».

Онц соонда менээ «Россия Федерациизының алдарлыг артизи» атты бергени ол.

– **Конгар-оол, тыва эвес кижи сыгыт, хөөмийгэөөренип ап болур бе?**

– Чүгэ болбас деп. Тыва кижи-ниң боостаазының тургузуу өске деп хей чугаа-дыр. Негрлер рэпдаа номчуп чоруур болза, оларның боостаазы анаа-ла болгай. Бистиң сыгыт, хөөмийвисти оруус-даа, япон-даа, американ-даа кандыгдаа кижи өөренип ап болур. Эрткен чылын Норвегиядан алчылар аппаратуразын ап алгаш келгеш, тырттыргаш, чус-даа катап дын-нап, катаптадылар... Бисте, Тывада, беш кижииниң бирээзи сыгытчы, хөөмийжи. Бистер – бойдустун төлдөри-дир бис. Бойдуста бар үннерни каталтап чоруур бис: хаттын даажын, хемчигештиң шылыраарын, аңын ырланырын – ол бүгүнү тыва кижи өттүнүп билир. Шак ол өттүнген үннерден сыгыт, хөөмий, каргыраа тыптыр.

– **Чырыткылыг XIV-кү Далай-Ламага тыва сыгыт таарышкан бе?**

– Ол-ол! 2003 чылдың октябрьда Индияга «Будда-парк» деп фестивальга кириштим. Нью-Делиде ындыг парк бар. Он мурнунда ол хирлиг-чуттуг, ээнзиргей чөр

турган. «Бо черни аштап, арыглап алыр-дыр» деп, Чырыткылыг XIV-кү Далай-Лама эгелээшкүн кылган. Аштап-арыглап каапканнар! Парктың ортузунда Будданың улуг-ла хевир-дүрзүзүн кылыш, чалап кааннар. XIV-кү Далай-Лама ону ыдыктап каан, ынчангаш парк ыдыктыг чөр болуп, Будда-парк деп аттыг апарган. Оон бээр элээн чылдар эрте берген, ам аңаа фестивальдар удаа-дараа болур апарган: хөгжүмчүлөр, артистэр шуптушупту чыглып кээр, чүдүп-тейлөп аар.

Чырыткылыг XIV-кү Далай-Лама-бите хол тутчуп мендилешкен мен. Ол менээ онзагай чарааш кадак берген! А мен аңаа сарлык кырында олуурар оолдуң хевирийн сиилбип, чазаан чонар-даш белекке бердим. Далай-Лама аажок өөрээн! Сарлык дээргэ Төвүүтүн ыдык демдээ, Тывада айт ышкаш, эн-не хүндүлээри дириг амытан болур.

– **Ийе, ийе, аյттар дугайында. Тыва кижи бирги ырызын төрээн Тывазынга турскаадып, онд дугайында ырлаар, ийгилизин – аваларының, а үшкүүзүн болгаш артканнарын аяттар дугайында ырлаар дээр-дир?**

– Ол ылап шын! Бистиң чонда мынчаар чугаалажыр: «Альт чокта – чуртталга чок!».

➡ Шагдан тура көшкүн чон 500-600 дөрт одуруглуг улуг-улуг бүдүн тоожулалдарны ырлап чораан: «50 (60, 70) хона бердим, өшкү-хоюм ай деп чор мен, черим, чуртум сактып чор мен...» Шак ол ырларның аялга-зындан, аянындан аyttар даван-нарының даажы дыңналып кээр. Концерттерге безин көрүкчүлери-вис, дыңнакчыларывыс олудунга аytka чортуп, шаал орап чуве дег, шимчеп, чындыңайны бээрлер. Оларга хөгжүм, аялга ол хире дээп туары ол.

– Үнакшыл, херээжен чон дүгэйнда шуут ырлавас-тыр си-лер бе?

– Айт чокта, чуртталга чок деп чугааладым. Бир эвес айт бар болза, чуртталга бар, ынакшыл бар. Йылаан ажыы чүү боор?! Билдин-гир ышкажды!

– Сыгыртыры мага-ботка, ты-ныш органнарынга аажок аар, берге деп дыңнаан мен. Үндиг бе?

– База-ла шын эвес чугаа-дыр! Шак-шагы-бile сыгыртып, хөө-

мейлеп болур бис, дүннү өттүрдаа сыгыртып, хөөмейлеп болур бис. Мага-ботка аар-ла харын. Үн-чангаш бичии ажы-төлгө болгаш херээжен чонга сыгыртып, хөөмийлээрин тыва чон шаандан тура хоруп чораан. Херээжен улус сыгыртып, хөөмийлээрge, уруг сава-зынга багай салдарлыг болур дижир чуве. Үнчалза-даа бисте 5-6 харлыг оолдар база херээжен чон – шупту сыгыртып, хөөмийлээр-дир. Организм өөрениип калган, спорт-чуларны дег, кацнаалып калган.

– Силер Кызылда сыгыт, хөө-мийге тураскааткан «Өг-хөөмей» деп музей тургузуп кааныцарны билир бис.

– Музей эвес, а училищеде «Өг-хөөмей» клазы дерип каан бис. Ханааларда хөгжүм херекселдеринин, хөөмийжилерниц чуруктары бар. Ол менээ бажынным дег! Училище-де, класста ажылдаарда таарымчалыг байдал бар.

Интервью дээш четтиргеним илередип олур мен! Четтиридим!

Наталья Сойнова

Конгар-оол
Борисович ОНДАР

1962 чылда төрүттүн-ген. Чаш чылдарында-ла даайы сыгыт, хөө-мийге өөредип каан.

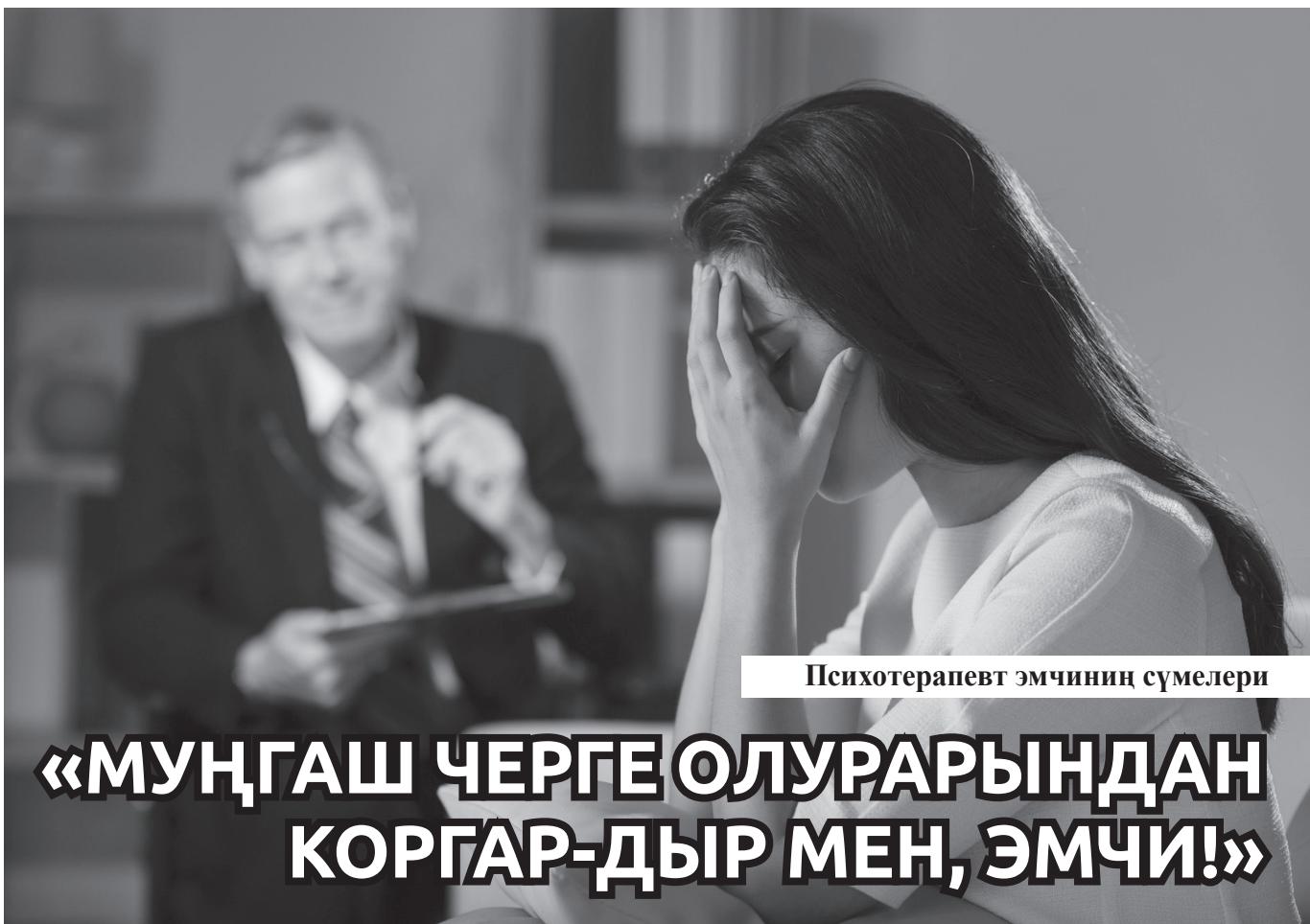
1982 чылда Ленин-градка эстрада уран-чүүлүнүң «конферанс» салбырын дооскан.

1983 чылда шериг албан-хүлээлгезин ыраккы Чөөк-чүктүң далай флодунга эртти-рери-бile чорупкан. Удаваанда ол ээп чанып келген. Чигирлиг шоодайлар чүдүрүп турган үезинде, моюн сөөгүнгө кемдээшкин болганы-бile чанып кээр ужурга таварышкан.

Кызылдың педагогика институтудун дооскан, оруус дыл, чогаал башкызы болуп ажылдап чораан.

1985 чылдан бээр сыгыртып, хөөмийлеп, хөй кезининде барыын чурттарга барып, аңгы-аңгы фестивальдарга, конкурстарга киржип эгелээн. Америкага б альбомну үндүрген. Оларны бижидерин-гэ «Кронос-Квартет», Фрэнк Заппа, Микки Харт, Пол Пена олар киришкен.

1992 чылдан бээр Кызылдың уран чүүл коллежизинге сыгыт, хөөмий башкылап ажылдаан. Бодунуң өөреничилеринден «Алаш» бөлүктү тургускан. Ук бөлүк 2003 чылда Шушенск хоорайга болуп эрткен «Саянның дээрбээ» деп I-ги Бүгү чоннарның этниктиг фестивалынга гран-прини чаалап алган.

Психотерапевт эмчинин сүмелери

«МУҢГАШ ЧЕРГЕ ОЛУРАРЫНДАН КОРГАР-ДЫР МЕН, ЭМЧИ!»

Чонунга ачы-буянын көргүзүп чоруур кижилерниң арасында эмчилер болгаш башкылар онзагай черни ээлеп турар. Чүге дээргэ кижиге кадыкшыл болгаш билиг эн чугула. Оларны бо харызысалгыг ажылдыг кижилер берип турар.

Сөөлгү үеде амыдыралдың Сулам-на бергедеп келгени-бile база өг-бүленин эр ээлери ажыл чок, акша-көпек ажылдан эккээр аргазын чидиргени-бile боттарынга, ажы-төлүнгэ чурттаар бажың-балгат садар дээш ипотека ап, хөй оре-ширгэгэ туттургаш, улуг дуржуулгалыг-даа, аныяк-даа эмчилеривис сонгаар хоорайларже, районнаар төптери суурларже, харын Камчаткаже, Сахалинче, ханты-мансилер чуртунче (Нарьян-Мар хоорай), чоокку Хакасияның районнарынче чоруп турup берген. Ол черлерниң чону, эмнелгэ организациялары оларны эки уткуп-хүлээн алгаш, 3-5 чыл ажылдаар көрээлерни чарып, чурттаар оран-сава-бile хандыргаш, Тывага кажан-даа көрүп көрбэени хөй түннүг акша-шалыңны

төлөп берип тураг болган. Бичии када-ла ажылдааш, хөй оре-шире-зинден база адырлып ап турарлар.

Үрэак-узак сонгу азы чөөн чүктөрдэ агаар-байдустун байдалы кижиниң кадыкшылынга таарымча чок, берге дээрзи билдингир. Ынчалзажок чонувустун мөргөн чугаазында ышкаш, «куш төлү каяа-даа ужар, кижи төлү каяадаа чоруур», кандыг-даа черге, бойдус-климатка чаңчыга бээр.

Шак ындыг каяа-даа ажылдан болур чугула херек мөргежилдиг, улуг арга-дуржуулгалыг эмчилерниң бирээзи Сайлык Валерьевна Ондар – Кызылда бичии болгаш элээди уругларга психологтүг дуза чедирер төтпүүн ажылдакчызы. Эмчи-бile интервюону адаандада парладывыс.

– **Кижиниң иштики сагыш-сеткилиниң байдалын, дүвүрелин доорт, ханы илередип турар сөстөр тыва дылда дыка эвээш болуп турар. Силер база ону эскерген боор силер, Сайлык Валерьевна...**

– Кижилер боттарының магабодунун иштики-даштыкы кезек-териниң аттарын эки билир бол-

гаш, бажым, чүрээм, баарым азы бүүрээм аарып тур деп чугаалаар. А оларның угаан-медерелинин, сагыш-сеткилиниң байдалын харылаар органы – мээзи кижиге көзүлбес болганда, ооң аарыы орта билдинмес болур. Аарый бергеш, эмчиге чедип келген кижини кичээнгейлиг шинчилеп көре бээргэ, ол мага-бот аарыы эвес, а бир-ле чүвведен ооң сагыш-сеткили аарып чорууру илереттинип келир. Кандыг-даа кижи ынчаар аарып эгелээрge, ооң мага-боду база аарый бээр.

Тыва эр азы хөрээжен кижи шаг-шаандан тура бодунун сагыш-сеткили аарып чоруурун ёске улуска чугаалавас турган. Ынчангаш ындыг чүве ийикпе, тыва кижиниң эмоцияларын, сагыш-сеткилин илереткен сөстериниң саны, мээн билирим, чүгле он шаа, а орус кижиниң эмоционалдыг байдалын 380 хире сөс илередип турар. Ындыг болгандада тыва кижилерниң сагыш-сеткилинде чүү болуп турарын тывалап тайылбырлаары дыка бергэ.

Мен бодаарымга, тыва улус шаандан бээр боттары-

 ның сагыш-сеткилиниң байдалынч шоолуг кичээнгей салбайн чораан хевирилг. Бистин улуг кижилеривис, ада-иелеривис «Чүү болуп тур, оглум (кызым), сагыжыны чүү дүвүредип чор?» деп черле айтырбас ышкаждыгай. Бичиң оглу азы кызы ыглай бээрge, авазы азы ачазы анаа-ла соксадып каар, ону эки эргеледип-чассыдып тургаш аргалаар деп чувени билир-даа болза, ол арганы шоолуг-ла херекке албас, ажыглавас. Кым-бир кижи мунгараап, мунчулуп азы мөгаттына бээрge, оон чоок кижилери бо чүү болу берди дээш, оон сагыш-сеткилин ажыдып, эптиг-топтуг чугаалажыры ховар болуп турар. Ынчангаш тыва кижи иштики сагыш-сеткили (психиказы) аарый бээрge, ону орта билбес.

– Сагыжы аарый берген кижилерни чугаа, сөс-домак дузазы-бile эмнээри чугула боор аа...

Орус болгаш ёске-даа чоннарны алыр болза, кижиниң мага-бодунда, сагыш-сеткилине янзы-буруу өскерлиишкеннерни шинчилээн эртем ажылдары дыка хөй. А тыва кижиниң ындыг байдалдарын өөренип көргөн шинчилдер барык чок деп болур.

Кижи кандыг бодалдарга алзып чоруур болдур, оон мага-боду база шак-ла ынчаар ажылдаар. Үргүлчү мунгараап чоруур кижиниң нийти байдалы, сагыш-сеткили база кадык эвес болур. Ону психотерапевт азы психиатр эмчилер этпес болза, ынчаар-ла уламчылап чоруп бээр. Тыва кижиниң угаанынга киир ол дугайын тайылбырлап бээри дыка берге боор-дур. Ынчангаш сагыжы аарып эгелээн азы аарый берген кижилерни чугаа, сөс-домак дузазы-бile эмнээрде, бичиң уругларны өөредири ышкакаш, эптиг-чөптуг чугаалажыр, аарыгыны чылдагааннарын тодадыр, тайылбырлаар, эттинип аларының аргаларынга өөредир апаар.

Чижээ, бичиң оолду азы уругну оожкутурарда, оон-бile чугаалажырындан ангыда, холун азы бажын эргеледип суйбаар. Чамдыкта улуг-даа, бичиң-даа кижи эмчи-бile чугаалажыр олургаш, ыглап эгелээр. Оон чылдагаанын боду-даа, кады келген чоок кижили-даа тайылбырлап шыдавас,

билбес болур. Ол дээрge мунгараап чоруур кижиниң иштики сагыш-сеткилине бергедээшкеннерни кады дашкаар үндүрүп эгелээнивис болур.

– Сайлык Валерьевна, бичиң болгаш элээди уругларга дуза чедирип ажылдаарындан ангыда, улуг улусту база хүлээн ап турар болгай силер. Кандыг дузаны олар дилеп турарыл?

– Мурнуку чылдарда ёске эмчилерниң чорудупкан кижилери ийикпе азы чамдык орус кижилер кээр чуве. Ам бо сөөлгү чылдарда аразында чугаалажыр, дыңнажы бээр болгаш, улус боттары-ла чедирип кээр апарган. Ылангыя кожууннаардан баш бурунгаар телефоннажыр, дугуржуп алгаш кээр кижилерниң саны көвүдеп турар.

Эмчи бүрүзү, бир-ле дугаарында, аарып кижиниң аарының чылдагаанын, дөзүн тодаадып алыр-ла болгай. Мацаа чижектен кирип көрэйн.

Үжен хар-даа четпээн аныяк оол «чүрээм аарып тур» дээш эмчилергэ шинчидергэ, оон чүрээн анаа, кан-кадык, анализтери-даа эки болган. Ынчалзажок аарып турар байдалы эттингмес, эмнер-даа ижергэ, дузалавас, «чүрээм аарып тур» дээш-ле дүвүреп, девидеп, сүрээдеп туруп бээр апарган. Херек ырында ол кадык-даа болза, бодун аарып кижи-дир мен деп бодап, дүвүреп, сагыш аарынга алзы берген.

Бир хүн ол оол мээн хүлээн алышкынымга чедирип келгеш, «аарының» төөгүзүн чугаалаан. Мен оон-бile эптиг-ээлдек чугаалажыр тургаш, психотерапия эмнээшикни эрттиргеним соонда, аныяк кижи анаа апарган.

Сагыш-сеткили аарып, мунгараап чоруур аныяк кижилерниң саны сөөлгү үеде дыка көвүдээн. Оон чылдагааннары янзы-буруу: хоорай-суурларда чоннуң ажыл чок байдалы, амыдыраар акша-төгериктиң чедишилээни, мындыг баш мунгаш байдалдан чамдык кижилерниң арага-дарыже сундугуп киргени, оон уржуундан ег-бүлелердэ чөрүлдээлэр, алгышкырыш, чарлышкыннаар көвүдээнни, а чамдык эр кижилерниң ажыл кылсыр тура чок апарганы, чалгаазы дээш оон-даа ёске. «Ажылым, акшам чок, ажы-төлүмнү чүнүн-бile азыраар, канчап амыдыраар

кижи мен?» деп боданып келгеш, мунгараап, мунчула бээр аныяк хөрээжнэр хөй апарган.

Мен, психотерапевт эмчи кижи, ындыг улуска канчаар дузалап болур мен дээрge, оларның мунгараан сагыш-сеткилин бодумнун билирим аргаларны ажыглап тургаш, эдип-чазаарын, бодалдарын эки талаже, чедирип ап болту дег күзел-чүткүлдөржэ углаарын оралдажыр-дыр мен. Сагыжы аарып чоруур кижиниң бодунуң арга-шинээнгэ, күш-шыдалынга бүзүрелин катап оттуруп, эгидери, быжыглаары кончуг чугула. Ынчангаш оон-бile чаңгыс эвес удаа ужуражыр апаар. Ынчан ол амыдыралчэ көрүжүн эки талаже ёскертип, бодунга бүзүрэй бергеш, ажыл тып, ажылдай-даа бериш болур.

Кижи мунгараап чоруп бээр болза, оон оруу мунгаштальыр, оон чурттаар хөнү чок апаар, бодунуң амы-тынынга четтинер чыгап, харын четтинип-даа болур. Мындыг таварылгаларны амыдыралдан көрүп турар бис.

Ындыг бергэ байдалдарга таваржы берген кижилер-бile эптиг чугаалажыр олургаш, сүме кадып, бар-ла бүгү күштү холга мөөннээш, бергелерни ажып эртери эн чугула дээрзин оларга билиндер-дир мен. Оларның сагыш-сеткилин ажыдып, күзел-чүткүлдерин, соннургалдарын тодаадыры, оларны чедирип алырда, чүнү кылза экил, кандыг аргаларны ажыглап болтурул дээрзин сүмэлээри онза чугула. «Мунгараанымны үндүр чугаалаптарымга, сеткилим оожургап, чигэй берди, эмчи!» деп чугаалаай бээр кижилер-даа турар.

«Мага-бодумда аарып чоруур чөрээм аарыыр, чамдыкта тыныштаар-дыр мен. Эмчилергэ эмнедиримгэ-даа, дузалавас-тыр» – деп, чамдык кижилер чугаалаар. Ол база сагыш аарының бир хевири-дир.

Янзы-буруу хей чүүлдерден коргары база ындыг аарыгларның бир болуунгэ хамааржыр. «Мунгаш чөрээм олурарындан коргардыр мен», «бажындан үнеринден коргардыр мен», «машинаага, самолетка олурарындан коргардыр мен» дээр кижилер бола таваржыр. Ындыг улуска психотерапевт (Уланчызы 17-ги арында)

Адвокат
Алдынмай САГАН-ООЛ

Россия Федерациизында Амгы уеде күрүнеге-даа азы кандыг-бир организация-даа ажылдавайын, ниитилелге ажыктыг болуп база боду бодунга орулганы кирип, ажылдакчы олуттарны хандырып болурунун аргаларын күрүне кижилерге ажыдып, хоийлуда көрүп каан. Ынчангаш бодунга ажылдаар деп бодап алган кижилерге кайыныч-чуден эгелээрил, хуу сайгарлыкчы кылдыр бүрүткедип алыр бе азы юридиктиг тургузуг ажыдып алыр бе, ылгалы чүдел дээн ышкаш айтырыглар тургустунуп келзе, бо статья ажыктыг болуру чадапчок.

Хуу сайгарлыкчы дээрge бодунга доктаамал орулга кирип алрыбыле юридиктиг тургузуг чокка күрүнениц тускай бүрүткелинче кирип алган хууда сайгарлыкчы чорудулга кылып турар кижи болур.

Күрүнениц бүрүткелинче киир бижитпейн, хуу сайгарылга чорудар болза, хоийлуну хажыдып турары болур. Ол дээш кеземчэ хөрээнгэ онаажып, үш чүс мун түндэн өрү акшага торгаадып болур. Хуу сайгарлыкчы чүгле хоийлуда хоруваан сайгарлыкчы чорукту кылып болур. Күрүнеге бүрүткел эртип турар хуу сайгарлыкчы экономиктиг чорудулганың хевирин боду шилип, кодун айтыр. Күрүнениц хуу сайгарлыкчылар чизезинче киргениниц дугайында үндүр

ХУУ САЙГАРЛЫКЧЫ АЗЫ ЮРИДИКТИГ ТУРГУЗУГ

Дөмөйлешкек база ылгалдыг талалары

бижилгеге ол код база айыттынган турар. Россияның ниити классификациязында көрдүнгени болза: бөдүүн сайгарлыкчы чорук, албан лицензия-бile ажылдаар сайгарлыкчы чорук, дугуржуулга база чөпшээрэл хөрек сайгарлыкчы чорук, хуу сайгарлыкчыларга хоруп каан экономиктиг чорудулга.

Күрүнениц бүрүткелинче кирер каайлы 800 акша. Хуу сайгарлыкчы чурттаар черинин девискэринге бүрүткеттинген турар. Ынчалза-даа сайгарлыкчы чорукту чурттуң кайы-даа булунунга чорудуп болур. Ол каш-даа бизнес туржун ажыдып ап болур база оон орулгазының түнү хоийлу-бile кызыгаарлаттынмаан.

Хуу сайгарлыкчы күрүне бүрүткелинче кирген соонда, пенсия фондузунга база социал камгалал фондузунга учетче кирип алыр. Бө чылдан эгелеп пенсия фондузунче төлээр дадывырны үндүрүг инспекциязынче төлээр апарган, ол бир чылда 23 153, 33 акша база орулгазының 300 000 акша ашкан түндөн бир хуу төлээр. Бир эвес хуу сайгарлыкчы пенсия фондузунц дадывырын үзүк чок төлөп турар болза, оон ажылчын стажы ажыттынган хүндөн турал хагдынгыже чоруп турар. Декрет шөлээзи хөрээнжен сайгарлыкчыларга көрдүнгэн, а чаш уруг-бile 1 хар чартыкка чедир орар шөлээни эр-даа, кыс-даа сайгарлыкчы ап болур.

Хуу сайгарлыкчы биле юридиктиг тургузугнуң дөмөйлешкек талалары дээрge күрүнеге үндүрүг база камгалалдыг дадывыр төлээри, күрүнениц албан черлеринге отчет дужаары, ажылдакчылар хүлээп ажылдадыр эргелиг база агар санныг болуру. Хуу сайгарлыкчы юридиктиг тургузуг ышкаш бодунга тускай таңма база кылдып ап болур.

Хуу сайгарлыкчы биле юридиктиг тургузугнуң ылгалы болза бүрүткедирде төлээр күрүне каайлызы хуу сайгарлыкчыларга беш катап эвээш кылдыр көрдүнгэн. Хуу сайгарлыкчы кылдыр бүрүткедирде, дужаар документилери көнгүс эвээш база бөдүүн болур. Анаа устав, үндезин керээ, капитал база юридиктиг адрес негеттинмес. Чүгле билдиришикин, каайлы төлээн квитанция, паспорт хөрөнгө. Уш хонук дургузунда оон билдиришикини хандыртынган турар ужурлуг. Кижилер сайгарлыкчы чорук кылырга, тускай режим бар, ону патент дээр, а юридиктиг тургузугга ындыг режим көрдүнмээн. Ол патент дузазы-бile учет чорударда база отчет дужаарда, белен болгаш бөдүүн болуп турар. База бир ылгалы юридиктиг тургузулар кандыг-даа ажылды сайгарлып чорудуп болур. Чижээлээрge, хуу сайгарлыкчы арага аймаа бүдүрүп база садып болбас, а харысалгазы кызыгаарлыг

 ниитилел (ООО - общество с ограниченной ответственностью), юридиктig тургузугнуц база бир хевири, лицензияны ап алгаш, араганы бүдүрүп, садып-саарып болур эргелиг. Эки талазы – хуу сайгарлыкчы агар санындан акша уштуп алышда, түнү-бile кызыгаар чок – казан-даа, кайы хирени-даа уштуп алыр эргелиг. Чангыс «хуу сайгарлыкчының орулгазы» деп айтып каарга-ла чедер. А юридиктig тургузуг агар санындан акша уштурда, ыяап чылдагаанын айтып: ажылчыннарның шалыңы, документ-бile бадыткатьынган фирманның орулгазы, дивидентилер дээш оон-даа ёске. Хуу сайгарлыкчы иий агар саныг болуп болур, бирээзи бодунун хуу акшазынга хамаарышкан, а ёкези сайгарлыкчы чоруунга хереглээр болур. А обществолар, фирмалар чангыс агар саныг болур. Кижилерге бухгалтерия отчеду көрдүнмээн база оларга “баланс” деп сөс хамаарышпас. Хуу сайгарлыкчы чангыс боду болур болза, а юридиктig тургузугну иий болгаш оон-даа хөй кижилер үндезилеп ажылдып ап болур. Юридиктig тургузугну белен бизнес дээш садып чорудуп болур, ынчан чүгле үндеzin кижилерин солуп кааптар. А хуу сайгарлыкчы ынчап шыдавас, чүгле ажылын соксадып, хуу сайгарлыкчы бүрүткелин хаар апаар. Соксадырда база-ла үндүргүч черинче тускай көрдүнгөн билдириишкін киирер. Хуу сайгарлыкчының ажылдакчылары эвээш эргелиг. Организацияларның штады кызырлып азы боду хагдынып турар үде, оон ажылдакчыларынга компенсация көрдүнгөн болза, а хуу сайгарлыкчыга ажылдап турар улус компенсация албас. Чүгле харын ажылдаар көрээде айтып каан болза, ап болур.

Кысказы-бile хуу сайгарлыкчы биле юридиктig тургузугнуц дөмөйлешкек база ылгалдыг талалары мындыг болуп турар. Айтырыглар бар болза, редакцияның адресинчे бижип болур. Адвокат Саган-оол Алдынмай Хертековна-бile харылзажыр телефоннун дугаары 89235481033, эл.адреси chamzy@mail.ru.

«МУҢГАШ ЧЕРГЕ ОЛУРАРЫНДАН КОРГАР-ДЫР МЕН, ЭМЧИ!»

(Эгези 14-15 арыннарда)
рапевт эмчиниң азы психологтуң дузазы онза чугула херек.

– Ажылчыннарның бир чугула көзээ – чон ортузунга тайылбыр ажылы чорудары-дыр. Ко-жууннарже, көдээ суурларже база үнүп, чурттакчылар-бile ужуражып, лекция-беседаларны оларга кылып берип турар сiler ыйнаан.

– Ийе, бистер, эмчилер, кожууннарже өй-өйлөп үнүп, ындыг ажылдарны чон аразынга чорудуп турар бис. Бо хөй чылдар дургузунда ажылдап келгеш, шупту ко-жууннарны эргип, дыка хөй суурларга лекция-беседаларны кылган мен. Сонуургаар-даа, кичээнгейлиг дыңнавас-даа кижилер бар боор чүве. Ынчалза-даа оларның мээ-медерелингэ кандыг-бир бодалдар чөрле артып каар дээрзин-гэ бүзүрээр мен.

Тус чөрде чурттап, ажылдап турар башкыларны, эмчи-лери, удуртур-баштаар даргалиарны, ёске-даа ажылдакчыларны ол черниң «элитазы» деп чугаалап турар болгай бис. Ынчалза-даа оларның аразында бэзин тоомча чок, лекция-беседалар барып дыңнаарындан чалгаараар кижилер кайы хөй боор чорду. Оларга бодаарга, бөдүүн кижилер клуб додур чыглып кээр.

Бо чугаалажып орар темавыстың чугулазын ындыг эртем-билиглиг интеллигент кижилер бэзин угаап-билбес, херекке албас болганды, сагыш-сеткили саарзыкталып аарый берген азы мун-гарап-мунчулган кижилерге дузалаар, арага-дарыже сундуккаш, шын оруун тыппайн барган азы ажыл-хожул кылырындан оспаксыраар, кадайларынга азырадып орар чалгаа ашактарның, азы бир баг болуп каттыжып алгаш, арны-бажы кижи көөр аргажок апарган арагалап, боктар чушкуп кылаштажып чоруур эр-хөрээжен кижилерниң мээ-медерелин эдип алыр дугайында кандыг чугаа чорудар боор деп чамдыкта бо-

дай-даа бээр-ле-дир мен.

Манаа эде чугаалап каай: Эртем-билиглиг интеллигент кижилерниң хөй кезии ындыг тоомча чок дээр болза, шын эвес апаар. Оларның аразында онзагай идепкайжи, бодунун-даа, чонунун-даа эки амыдыралы, даартагы чырык хүнү дээш кызып ажылдап чоруур, бурунгаар көрүштүг кижилер кайы хөй. Хоорай-суурларда амгы амыдырал чогум-на ындыгларның ачызында туттунуп, сиззырап турар.

– Чамдык кижилер ажылчын-даа, амыдыралынга-даа бергедээшкүннеге таварышканда, «чадажы бердим» дээш арагалыг шил сегирип алыр болгай. Оон түнелинде...

– Оон түнели кандыг-даа эки чүвеге чедирбес. Арага кижиниң сагыш-сеткилин оожургадып, хөөнүн көдүрүптер деп чамдык улус ынчаар бодаар. А херек кырында ындыг эвес. Кижиниң сагыш-хөөнү бичий када сергеп, көдүрлүп-даа келзе, оон чоорту үндаргай (депрессиялыг) байдалче дедир кире бээр. Оон түнелинде кижи боду баксырап, муңгарап, бир-ле аар чүвеге бастырып алган ышкаш апаар, оон арай деп үнер. Арага кижиниң организмингэ хоралыг дээриви-стиң бир бадыткалы ол.

– Психолог, психотерапевт, психиатр эртемнеги кижилерниң аразында ылгалы кандыгыл?

– Психологтар кадык улус-бile ажылдаар, психиатрлар угааны баксыраан аарыг кижилерни эмнээр. А психотерапевт оларның аразында турар. Ындыг-даа болза ол специалистерниң кайызының-даа эртемин, практиказын өөренип алган мен. Менээ кээр кижилер аарыг-даа, кадык-даа эвес. Колдуунда аарып эгелээрингэ чоокшулай бергеннер-дир ийин.

– Солун интервьюңар дээш четтирдим, Сайлык Валерьевна.

Хенче-Кара МОНГУШ
журналист.

2017 чылдың август айның чурагайы

Пн.	31 (8) ●	7 (15) ■● ○	14 (22) Δ+Δ ●
Вт.	1 (9) △ ▲	8 (16) ■▲	15 (23) ▲▲
Ср.	2 (10) □ ▲●	9 (17) ●●	16 (24) ▲●
Чт.	3 (11) ■■	10 (18) ■■	17 (25) ■■
Пт.	4 (12) Δ+Δ ■■	11 (19) △ ■▲	18 (26) ■■
Сб.	5 (13) ■●	12 (20) □ ■●	19 (28*) ■●
Вс.	6 (14) ▲●	13 (21) ▲●	20 (29) △ ▲

Геше Джампа Тинлей.
«Буддийский календарь 2016-2017» номдан алган

Үйдиктыг эки хүннөр:

- 8 – Эмчи Будданың хүнү.
- 15 – Амитабха Будданың хүнү.
- 30 – Будда Шакьямуни бурган-ның хүнү.

10 – Гуру башкының хүнү.

25 – хөрээжен овурлуг камгалакчы Дакиня хүнү.

29 – дхарма камгалакчыларының хүнү.
– аржаан, суг бажы дагырынга таарымчалыг хүн.

Демдектерниң тайылбыры

- буддизмниң байырлалдары, онзагай хүннөр.
- Ай чаазы.
- 15 чаазы, долу ай.

– орук чоруурунга таарымчалыг хүн.

– баш таарарынга тааржыр хүн.

– хей-асть тугу азып, киискидеринге таарымча чок хүн.

Олуттар

– чер,	– суг,
– от,	– хат.

Чурагайның кичээндирий

1. «Аалчы» – аалчылар уткуп хүлээринге, чаа ажыл-херек эгелээринге таарымча чок.

2. «Садыг-саарылга» – садыг-саарылга кылышынга таарымча чок.

3. «Чаш төл» – чаш кижиин өмүздүрүлүнгөнча чая чүүл кылышынга, төрүттүнгенин байырлаарынга, агаарладырынга таарымча чок.

4. «Демиселчи» – чаргы-чаа, чөрүлдээлэр шиитпирлээринге таарымча чок.

5. «Шивээ» – чаа бажындың таваан салырынга, септелгэ чорударынга, көжеринге таарымча чок.

6. «Төрелдер» – дөргүл-төрелдери-бile чыглып шайлаараынга таарымча чок.

7. «Келин кыс» – келин айттырарынга, куда-дой эрттириеринге таарымча чок.

8. «Чевег» – мөчээн кижи орнушударынга таарымча чок.

9. «Ыржым» – мөчээн кижиин хонуун эрттириеринге таарымча чок.

10. «Долу» – каньыг-даа үүле-херек бүдүреринге, ылангыя чыыштар, хурал-суглаа эрттириеринге таарымча чок хүн.

ТЕРГИИН ХҮННЕР

Чер-чер «Сидхи». Чогумчалыг: бодап алган чүүлүн боттандырары, бажын тудары, чер садып алры – бодунун ажылда-

МОТИВАТОР

Саян Бапа,
музыкант-хөөмейжи
этно-группы «Хун-Хурту»:
«Физически мы не отличаемся от других людей, просто умеем возбуждать так называемые спящие, или фальшивые связки, которые в обычной жизни бывают задействованы только при глубоком кашле или крике.

Ученые в Нью-Йорке вставляли нам в нос и рот маленькие камеры, чтобы понять, как рождается звук. Как и другие вокалисты, хоомейжи берегут связки. Если капилляры там порвутся, то голос можно и вовсе потерять! В то же время пение укрепляет организм. Я, например, лет 30-40 не болел ангиной и простудой - во время выступлений разогревается горло, пресс, грудь, череп. Это напряжение, но напряжение радости!

Тувинское горловое пение – это не просто искусство. Это – символ духа народа. Как считает **Зоя Кыргыс, директор Международного научного центра «Хөөмий»:** «С древних времен горловое пение помогало не сломаться, не терять достоинство и сохранять человеческий облик».

Радик Тюлюш:

Во-первых, считается, что Тува – родина горлового пения. К тому же у нас оно самое разнообразное – множество стилей и субстилей. Кстати, первые записи горловиков были сделаны в нашем kraе – в 60-е годы студия «Мелодия» выпустила грампластинки с хоомеем.

...Мне повезло, мой дед очень хорошо пел. Он был обычным чабаном, вся жизнь у него была связана со скотоводством, кочевничеством. Я слушал его, а также своего дядю и потихоньку учился. Когда находился у табуна или пас овец в горах, пробовал подражать звукам. А профессионально стал заниматься уже в Кызылском училище искусств.

Тувинское горловое пение (хоомей) складывалось тысячелетиями в среде кочевников на основе шаманских практик. В нем различают три основных стиля и до десяти производных. Похожие музыкальные традиции существуют в разных регионах Азии, но, по мнению специалистов, базовым среди них была именно Тува. В записках путе-

шественников начала XX века говорится, что искусством хоомей здесь владел каждый второй мужчина.

В некоторых семьях на этом даже специализировались – из такой происходит, в частности, солист «Хун-Хурту» Кайгал-оол Ховалыг. Все известные монгольские, хакасские, алтайские горловики вышли из родов,

которые исторически обитали недалеко от Тувы. И сегодня многие приезжают сюда учиться петь. Специальных методик для этого нет – главное уметь слушать хоомейжи и свой организм. Некоторые иностранцы освоили горловое пение по аудиозаписям настолько, что выступают в республике на фестивалях.

Вкладыш-бонус. С 1 января 2018 года – только подписчикам

«Белдир» деп бөлүктүң

«Белдир» деп бөлүктүң чогаадыкчы ажылы аңғы-аңғы дылдарны болгаш күлтүраларны холуштурбушаан, философтуг болгаш амғы үениң лириктиг ырларын таварыштыр солун төөгүлөрни чонга бараалгадып турар.

Оларның бо күзүн үнөр баштайты альбому (электроннуг хевири) дыңнакчыларга аңғы-аңғы күлтүраларның хөгжүм чаңчылдарынга даянган, кайгамчык күш-

түг октаргай үнү ышкаш, дириг хөгжүмнү бараалгадып турар.

Бо бөлүктүң киржикчилеринде аңғы-аңғы чурттарның хамаатылары бар. Беш кол киржикчи: Радик Тюлюш – алдарлыг Хүн-Хүртү бөлүктүң көжигүнү, Азмат Хеким – алдарлыг узбек соктаар хөгжүм ойнакчызы (Greywolf Band), Кыдаттың биче буурай чоннарын шинчилеп турар Төптүң ажылдаччызы, вьетнам ыраажы Тран Нгуен, өзүп орар аныяк уйгур

ыраажы сылдыс Ясин Арт (Jam) болгаш Колорадо чурттүг хөй дылдарга ырлаар, ырлар база чогаадыр болгаш боду эртемден-антрополог Энди Бауэр.

«Белдир» деп бөлүктүң киржикчилери чоннар аразында харылзааны ыры, хөгжүм дузазы-били чаа деңнелге сайзырадып болур деп бүзүреп турарлар. Киржикчи бүрүзүнүң үндезин хөгжүмүнүң чаңчылдарын сайзыратышаан, ол хөгжүмнерни таварыштыр «Бел-

Вкладыш-бонус. С 1 января 2018 года – только подписчикам

Энди Баэр концерт көргүзүнде

ЧОГААДЫҚЧЫ АЖЫЛЫ

дир» деп бөлүк бүгү делегей-бile чугаа кылып турар.

Бо бөлүк дээрge Азияның бурунгу ыры хевирлерин холуштуруп тургаш, англи, япон, кыдат, орус, уйгур, тыва дылдар кырында күүседип турар бир дугаар бөлүк бооп турар. Шупту ырлар улустун ырлары болза-даа, күүседилге профессионалдыг деңнелде бооп турар. Бөлүктүң ырларының сөстерин ол дылдарның төлээлери болур шүлүкчүлөр бижээн.

Альбомну белеткээр ажылга барык 50 хире кижи киришкен. Ынча хөй ангы-ангы культурылар болгаш дылдар төлээлериң чыып алышы белен эвес ажыл. Ынчалза-даа бо ажыл оларның культуры таварыштыр чаа харылзаалар тургузуп болур бүзүрелин катыштырган. Амгы үеде бо бөлүк 20 ажыг чаа сөстерге бижиттинген ырларлыг.

Оларның хөгжүмүнүң аяны – тускай болгаш ховар ажыглат-

тынып турар хөгжүм аргалары, хемчээлдери хөөнештирилгелер. Кайгамчыктыг қылдыр холуштурган янзы-бүрү чоннарның аялгалары кончуг таарымчалыг хөөннөжип, тааланчыг болгаш чаа-чаа өскерлиишкиннерни бараалгадып турар. «Белдир» деп бөлүк эрткен, амгы болгаш келир үелерни аразында хөөрөштиришаан, шупту салгалдарга чугула чараш аянныг, бурун угаанныг хөгжүмүнү бараалгадып турар.

Вкладыш-бонус. С 1 января 2018 года – только подписчикам

Интересные факты о горловом пении

ИЗ ШАМАНСКИХ КАМЛАНИЙ – НА БОЛЬШУЮ СЦЕНУ

В основе горлового пения лежит подражание голосам животных и птиц, а также звукам неживой природы – журчанию воды, эху в горах, свисту ветра, перекатыванию камешков на речке.

В древности охотники использовали звукоподражание, чтобы привлекать добычу, скотоводы-кощевники управляли с помощью голоса домашними животными. Раскатистым горловым звуком традиционно исполняли эпос – сказания о богах и героях.

Похожее звукоизвлечение используется в буддийских богослужениях при чтении молитв. На Алтае и в Туве горловое пение считается, в первую очередь, высоким искусством и активно развивается как форма профессионального исполнительства.

Звукоподражательная музыка удивительным образом влияет на состояние человека: мгновенно вводит в умиротворяющий транс.

ОДИН ЧЕЛОВЕК – ДВА ГОЛОСА

Одним из первых природу двухголосного соло описал Владимир Дауль, собиравший этнографический материал среди башкир. Будучи врачом по профессии, Дауль довольно точно уловил суть горлового пения: «Это в самом деле вещь замечательная: набирая в легкие как можно больше воздуха, певчий этот гонит сильно, не переводя духа, воздух сквозь дыхательное горло и скважину его, или горловинку, и вы слышите чистый, ясный, звонкий свист с трелями и перекатами, как от стеклянного колокольчика, только гораздо протяжнее. Это не что иное, как свист дыхательным горлом – явление физиологически замечательное, тем более что грудной голос вторит этому свисту в то же время глухим, но довольно приятным однообразным басом».

Современные специалисты объясняют, что это возможно, когда исполнитель в совершенстве владеет обертонами.

У любого звука есть целый ряд обертонов – надзвук, призвуков, которые отличаются по высоте от основного тона. Певец берет основной низкий тон, а обертоны звучат высоко, словно свист.

ВСЕ ОНИ – РАЗНЫЕ

У горлового пения нет единой исполнительской техники и единого звучания. В вокальном творчестве народов Сибири и Крайнего Севера сложная система стилей и направлений. Это наследие называли горловым пением европейцы.

Сами же мастера-горловики скажут, что между чукотским похрипом, алтайским каем, тувинским хоомеем, башкирским узляу и якутским кылысахом так же мало общего, как между «Битлз» и Марией Каллас.

Есть горловые песни со словами, а есть чистые подражания звукам природы без вербальной составляющей. Некоторые мелодии можно перевести в ноты, другие практически не поддаются нотной записи. Есть песни, выученные исполнителями раз и навсегда, и песни-импровизации. В одной только Туве выделяют четыре основных стиля горлового пения и более десятка подстилей.

«Согласно данным экспериментов, проводившихся в США в госпитале им. Рузельта в 1995 году, горловое пение тувинцев настолько специфично, что не дает права на корректное сопоставление с другими доселе известными формами сольного двухголосия» – говорится на сайте тувинского Международного научного центра «Хоомей».

ВМЕСТО ГИТАРЫ

Как отзвук первобытного искусства, горловое пение существует в тесной связи с танцем, обрядом, игрой на инструментах.

Например, у чукчей певец не просто изображает голосом оленя

или чайку, а исполняет ритуальный танец, все движения которого строго соотносятся со звуками.

У коренных народов Камчатки и Чукотки принято сочинять и дарить песни по всем важным поводам. Младенцу личную песню сочиняют родители.

Шаманы сочиняют песни для календарных праздников и по случаю знаковых событий. Исполняется все это не только горловым способом, но и вполне привычным для европейского уха певческим звуком.

Чаше всего горловое пение чередуется с обычным, а также звучит во всевозможных комбинациях с национальными инструментами – ударными, струнными, язычковыми.

ГОРЛОВОЕ ПЕНИЕ КАК НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ

Мировой столицей горловиков считается Тыва. По-тувински горловое пение называют хоомеем, такое же название носит один из четырех главных стилей. Обычно профессиональный исполнитель – хоомейжи – владеет одним-двумя стилями, но бывают исключительные случаи, когда человеку подвластны все стили пения. Практически в каждой тувинской семье хотя бы немного поют хоомей. Горловому пению учат мальчиков и девочек дома и в детских музыкальных школах, где классы хоомея – такое же обычное дело, как классы фортепиано или скрипки. В столице республики, Кызыле, работает Международный научный центр «Хоомей», проводятся многочисленные конкурсы горлового пения.

«Самое главное наставление предков – найти свой стиль и идти своей дорогой не торопясь, научиться правильному естественному дыханию при исполнении. Хоомеист обязан знать границы своих возможностей» – пишет современный педагог Ангыр-оол Хертек

<https://www.culture.ru/>

Вкладыш-бонус. С 1 января 2018 года – только подписчикам

Пн.	21 (30)	28 (7)	4 (13)
Вт.	22 (1)	29 (8)	5 (14)
Ср.	23 (2)	30 (9)	6 (15)
Чт.	24 (3)	31 (10)	7 (16)
Пт.	25 (4)	1 (11)	8 (17)
Сб.	26 (5)	2 (11*)	9 (18)
Вс.	27 (6)	3 (12)	10 (19)

2017 ЧЫЛДЫҢ АВГУСТ АЙНЫҢ ЧУРАГАЙЫ

рын түннээринге база үндүреринге чогумчалыг. Ол ышкаш ыдыктыг чүүлдерге чүдүүрүнгө база шажын ёзулалдарын кылышынга таарымчалыг.

●● Суг-суг «Чулук». Узун назылаарының практиказынга база ёзулалдарынга, эм-тан белеткээринге, эмнээшкүнгө, арыглаашкынга – черле ниитизи-бile суг-бile холбашкан чүүлдерге чогумчалыг; кудаларга, садыг-саарылгага, ол ышкаш бир-ле чувени улгаттырып, көвүдедир кандыг-даа ажыл-чорудулгага таарымчалыг.

■● Чер-суг «Чалыны назын». Өөрүшкү-маңтайны болдурап. Каастанырынга, чаа хеп, каасталглар кедеринге, танцы-сам, кудалар, байырлалдар эрттириеринге, чугула болуушкуннар демдеглээринге, чаа албан-дужаалчे киреринге, чаа өгүлө тударынга чогумчалыг. Бүгү-ле буюнныг ажыл-херектерге эки хүн.

ЭКИ ХҮННЕР

▲▲ От-от «Көвүдедири». Садып алышынга, садыг-саа-

рылгага, бизнес чорударынга, ол ышкаш инвестицияларга чогумчалыг хүн. Тарырынга, чээлигэ бээрингэ, ол ышкаш бай-байлаан база чедимчелиин естүүрүп көвүдедир ёзулалдар эрттириеринге таарымчалыг.

■■ Хат-хат «Элбекшил». Бо хүн бүгү бодап алган херектерни дүрген күүседириинге эки. Суд, истелгэхыналдаларынга, кижилерни чөвшээржилгеге чедиреринге, чоруктарга, көжеринге чогумчалыг. Шажын практиказын күженишиккүннег эгелээринге кончуг таарымчалыг хүн.

▲● От-хат «Күш». Аас-кеҗикити болдурап. Чаагай бодалдарны боттандырар талазы-бile ажылдарга чогумчалыг. Ёзулалдарга, шажын тудугларын ыдыктаарынга, өөредилгэ азы шажынчы практиканы эгелээринге база эгелээн бүгү херектерни доозарынга эки хүн. Бо хүн чүдүлгэ туктары лунгтаны (химоринни) азарынга эки.

ЧОГУМЧА ЧОК ХҮННЕР

■● Чер-хат «Харыксыраары». Эт-хөрөнгизин чидирип болур. Буступ-үрелири, ажыг-шүжүг, оор азы ултекчи чорук бооп болур. Бо хүн кудага, эмнедириин эгелээринге, черле чугула херектергэ таарымча чок. Йынчалза-даа менди-чаагай чорукту база чедимче сайзыралды хаара тудар ёзулалды күүседириинге чогумчалыг.

●● Суг-хат «Чаары». Бо хүнде таарышпас чорук азы чөрүлдээлэр тыптып болгу дег айыл туруп турар. Шажын талазы-бile дагдыныкчызындан азы шажынчы эштэрииндэн чарлып болур.

▲▲ Чер-от «Өрттедири». Качыгдаашкынны эккээр. Эмнедириин база ёске чугула херектер эгелээн херээ чок.

ШУУТ ЧОГУМЧА ЧОК ХҮННЕР
▲● От-суг «Өлүм». Амыдыраар қүштү алыр. Бүгү эгелээшкүннөр буураашкын-бile дооступ болур. Эмнедириин эгелээри таарымча чок.

(Эгези 4,5,6,7-ги арыннарда) лаа бирги хөөн, ортузунда бо кулаа ёшкү хөөнү ол болур» деп ылавылап айтып берип чораан. Баштай чаңгыс хылдап өөрткеш, эреке-бile холумга катай баглап берген. «Бодуң игил, бызаанчы-бile аялгала, ам шору апардың, хөлүн эрттир далашпа, черле өөрени бээр сен. Анаа-ла алгырып ырлаан артистер эвес, шак мынчаар сыгыртыр чоор...» деп, ачавыс чагыыр чораан» – деп, оглу Беженбил Санчы сактып чугаалап берди.

Тыва хөөмейниң эм шынары бурун шагдан тура билдингир. Хөөмейниң үнген тааланчыг аялгазы аарыгны дүрген экиртир болгаш кадыкшылды бýжыктырар, кижины оожургадыр. Бир-ле катап чаңгыс чер-чурттуг дунмазының өөнүң ишти соокка алыс-каш, эмиг-төжүү ыжып, аарый берген турган. Ол үде Кызыл-оол Донгакович егже кире дүжүп келгеш, керниниң бергедеп турары аажок боорга, оожургадып хөөмейлөп эгелээн. А керни ол тааланчыг аялгага уяарааш, ону дынап чыткаш, удуй бергенин безин билбээн. Оттуп кээрge, ыжыы сене берген, аарыры-даа чиде берген болган. Кижи хөннүнгэ дээштиг ол ырының аялгазы ам-даа чаңгыланып келир ийин.

«Кызыл-оол Санчы хөлчөк талантлыг кижи. Кады ойнап ёсken эжим чүве. Санчыдан 5 хире хар бичии мен. Ырызының сөстөринге, хөгжүүлүнүн аялгаларынга чүнү бодап олупарын база ам бо үде болуп турар болуушкуннарны карактарга кара ояар чурутгунуп кээр кылдыр дыңнакчыларга билиндирилтерин магадап черле ханмас мен. Чижээлэрге, «Дуу хемде сал бадып олур. Ол чарыкта келди. Бо келгеш, ында дашка үстүү, мынаар шавыш диди. Ынаар чайла...» дээш, каракка көстүп кээр, шиммэн-даажы, хемниң шулурааны кулакка дынналып кээр кылдыр сагыш-сеткилиниң ханызындан ойнаптар кайгамчык-ла кижи» – деп кады ойнап ёсken эжи Иван Дувекей чугаалаар.

Кызыл-оол Санчының бүгү чурталгазында угаадып-ла чораан чүүлү – хөөмей-сыгытты бараалгадырда, хөгжүүлүк хөрекселингэ-даа ойнаар болза, үндезин тыва национал утка-шынарлыг күүседири. Хөөмейниң бýжыг дөзүн оон кол-кол хевирлерин хостуг ажыглап билиринден, ырлаарының бир тускай аянындан, күүсөлдөзиниң бедик деңнелдийнден илередип болур. Ынчангаш кады ойнап чорааны эш-өөрү, алдарлыг хөөмейжилер С. Манчакайның, М. Дакпайның, К. Соруктунун аянындан, аргаларындан үлегер ап чораанын, өскелерни-даа бо-ла чугаалаар кижи. «Чүгэ эмин эрттири төнмес-батпас кылдыр шөйер силем. Кыска-кыска, өкпеленчиг кылдыр бадырып туруңар» деп, ол бодунүн хөөмей-сыгытка өөредип, уштап-баштап чораан оолдарынга чагып чораан.

«Бистиң экспедицияга чыып алган материалдарынска даяннып алгаш, түннээр болзуусса, алдарлыг хөөмейжи Санчы Кызыл-оолдуң аянында сыгыт биле хөөмей аргалары колдап турар. Оон хөөмейниң ылгали, дыка үр үе иштинде тыныш албайн, сөстерин тода ырлавышаан, сыгытчэ дүрген-даа бол, эс ket чокка шилчириnde» – деп улуг эртемденивис Зоя Кыргыс бижээн.

Делегейде дески чүве кая тувар. Ак биле кара, эки биле баък, өлүм биле өзөр назын кезээде месилдежип чоруур. Кижи амытаның амыдыралы база-ла ындыг хээрек. Аныянда Тес-Хемниң делгемнеринге Кызыл-оол Донгакович тракторжуулап ажылдап тура, часкы соокка өкпезинге дегдиргэн турган. Оозу каданаан соонда, чуртталгазының сөөлгү хүннөринге чедир оон-бile демисежип келген. Ол кажан-даа ундарап, дүжүп бербээн, чазык шырайын ышкынмай, уран чүүлгэ төрүмелинден чаяанын бадыткаан дег, хөөмей-сыгыды куттулуп чораан. Чораан черинге хөөмей-сыгыдын, ыры-шоорун чонга бараалгадып, сагыш-сеткилин игил-хомузунуң үделгези-бile ажыдып үлжира – оон чаагай үүлези. Санчы Кызыл-оолдуң сыгыртырын караабиle көрүп, кулаа-бile дыннап магадаан улустун оон дугайында солун-сеткүүлдерде бижип тура-даа анаа эвес.

«1965 чыл. Санаторийде дыштаниш, эмнедип турар кижилер селгүүстээрингэ дыка ынектар. Балгазын санаторийниң үстүү талазында көрүштүг хады шыпкан чөрниң аяңынга селгүүстеп чорумда, кайгамчык хөөмей-сыгыт дынналып келди. Ол-ла дооран тура дүшкеш, ону кайгап (Уланчызы 35-ки арында)

Редакцияның
архивинден:
2012 ч. №2 март.

Ольга Буду Тывага төрүттүнгеш, ёскен. Амгы үеде ол Американың Каттышкан Штаттарында хөрөжженнернин Улуг Фондузунда ажылдап чоруур. Ол – Европаның болгаш Төп Азияның программа ассистентизи. Ольга оон аңгыда экология талазы-бile Россияның чурттакчы чонунун кичээнгейин хаара тудуп чоруур волонтер.

– Ольга, силерниң дугайындарда билип алышсан тур бис. Назы-харыңар кайы хире, Америкаже канчап чорупкан силер, аңаа чурттап, ажылдаарыңарга эки боор аа?

– Уралдың күрүнениң юридиктиг академиязынга өөренип тургаш, ынаар чорупкан мен. Дөрт дугаар курска өөредилгемни бодаарымга, удавас таптыг-ла бир чыл болгаш сагыш амыр студент чылдарым дооступ, хоийлу-дүрүм органнарынга амыр-дыш чок ажылдап эгелээр үем чоокшулап келген ышкаш болган. 90 чылдарның ортузундан бээр школага өөренип турган чылдарымда чурттуң экономиктиг байдалы дыка нарын турган, ынчангаш күзээнивис дег дыка хөй чүүлдерни садып ап-даа шыдавас азы ылангыя даштыкы баар суг арга биске турбаан. 20 харга чедир Москва хоорай болгаш Кара далайга лагерьден ёске кайнаар-даа барбаан турган мен. Үйнчангаш чайгы дыштанылгада Work and Travel деп программа-бile Америка баар деп шиитпирлеп алган мен.

Америкага чайны төндүр дыштанып турга, чуртталгамны бүрүнү-бile өскертип болур арга менде бар-дыр, маңаа артып каап болур дур мен деп билип кагдым. Эң-не кол чүве – канчаар чурттаарым чүгле мээн бодумдан хамааржыр деп билип алганым. Мээн ол шиитпирим дыка күштүг сорулга, тур-сорук, идиг болган. Оон аңгыда Калифорния дээргэ кайгамчык чараш, чымчак агаар-байдустуг, сагыш амыр калифорнийжилер чурттап турар тускай хоорай болган.

«ҮІнак ажылым менәэ тур-сорукту берип турар»

Ажыл болгаш таныыр улус чок болгаш, эгезинде арай берге болган. Телефоннар садар компанияның секретары, официант, садыгжы дээш аңгы-аңгы ажылдарга эгезинде дөрт чыл иштинде ажылдаан мен. Багай эвес ажылдап турдум, улаштыр өөренир деп бодап алгаш, колледжче кирип алдым. Баштайгы ийи чылында ниити билиглер өөренгеш, оон соонда Калифорнияның Беркли университетинци «Развитие стран третьего мира» деп салбырынче кирип алдым. Өөренип турган үемде официантылап, оон соонда университеттиң библиотеказынга ажылдап турдум. Мээн чангыс курсчуларым ол-ла университетке өөрен-

мишаан ажылдап турган. Анаа ажылдакчыларга көөрдө, студентлерге шалыңын эвээшти төлээр болгаш, университетке база ажыктыг турган.

– Хөрөжженер фондузунчे канчап ажылдап кирип алдыңар? Ажыллыңар дугайында чугаалап бээр силер бе?

– Чая сайзырап чоруур болгаш сайзырап, хөгжүй берген чурттарынц төөгүзүнүң дугайында Берклигэ өөренип тургаш, дыка хөйнү билип алган мен. Мультидисциплиналыг программаның айы-бile социологияны, антропологияны, экономиканы, төөгүнү биске өөредип турган. Дыка ➔ хөй чурттарда чамдык улус

 чурттаар арга чок, эки эмчи шинчилгези эртип шыдавас, эртем чедип алыр арга чок берге байдалдыг, сонгулдага киржир эргези чок чурттап чоруур дээрзин ынчан билиг алдым.

Универститеттиң сөөлгү курузунга дуржуулга солчур программа-бile Американың Ганага өөренип турдум. Сайзырангай чурттарның амыдыралының дугайында ооң мурнунда чугле номнардан номчуур азы кинолардан көөр турган болзумза, ам ол бүгүнү ийи караам-бile көрдүм. Көдээ черлерниң дыка хөй чуртакчылары чурттун Аккрап деп найысылалынче ажылдаар дээш көшкүлөп келгилээш, бичий бажындарда сыңмарлажып, оларның ажы-төлү базаарларда, кудумчуларда ногаа-чимис, суг дээн ышкаш ангы-ангы барааннар садып ажылдааш, школаже безин барбайн баар таварылгалар бар. Ынчан шак-ла мындыг улуска дузалажып ажылдаар мен деп шиитпирлөп алдым. Өөредилгем доозупкаш, херээженнерниң Улуг Фондуунуң Европа болгаш Ортаа Азия салбырынче дуржуулга кирип ажылдаар кылдыр билдиришикин кирип каан мен. Стажировка соонда менээ ол программаның асистентизи болуп ажылдап артып каарын сүмеледи. Бирээде, мен англи болгаш орус дылга хостуг чугаалаар, ол дээрge ацаа ажылдаар кижиден эн бир дугаар негелдэзи-ле болгай. Ийиде, бодумнун келген черимде херээжен улустун эргезин экижидип ажылдаксаар күзелим күштүг турган.

Мээн кылыр ажылдарым болза херээженнер нийтилдеринден грант дилеглерин хүлээн алыр. Оон ыңай ол-ла ажыл-бile холбашкан документилер аайлаар. Эрте берген грантыларның документилерин четчелеп белеткээр, херээженнер нийтилдериниң кылган ажылдарының материалдарын сайтыларже салыр дээш кылыр ажылдарым-на хөй.

– Херээженнерниң Улуг Фондузу дээрge херээженнерге эки амыдырал дээш, оларның эрге-ажының камгалаар организацияларга грант бээр организация. Тывага сilerниң Фондунарның салбырын ажылдип болур арга бар бе? Азы

грант алыр дээш кордакчы бооп болур бе?

– Регионнарга фондунуң филиалын ажыдарының дугайында чыл планнаашкынында чугаалажып турган. Ындиг-даа болза ол бодал деткимче албайн барган. Чүгэ дээргэ ынаар дыка хөй акша негеттинер болгаш организацийның документилерин долузу-бile эдэ көөр апаар.

Ольга авазы Любовь Быраатовна-бile

ол чуртта азы регионда эки талазынче өскерлиишкеннер бар.

Бистиң салбыр Европаның болгаш Ортаа Азияның чоннарында өг-булеге күштээшкин, душтук кыстарны оорлаары дээн ышкаш херектер-бile ажылдап турар. Ыланцгыя Ортаа Азияда, Кавказта херээженнерни эрге-хойлу организацийна болгаш удуртур ажылдарга ажылдап билир кылдыр өөре-

Бынчаарга регионда фондунуң филиалы чок-даа болза, херээженнер нийтилели кордакчы болуп грантыга киржип болур. <http://www.globalfundforwomen.org/home/> деп сайтыдан ол дугайында долузу-бile билип ап болур сiler.

– Сорулгаларны чедип алырынга дыка хөй күш, чуткул, сорук херек болгай. Сilerге күш, турса-сорук берип чоруур чүүлүнчөр?

– Ангы-ангы регионнарда херээженнер нийтилдеринден оларның чурттап турар байдалының, чүнү кылыш бүдүрүп турарының дугайында чагааларны хүн бүрүде алыр бис. Херээжен чоннуң эрге-ажыктарын деткиир бөлүктөр ажылдакчылардан хамааржыр. Олар хүн бүрүде акшаландырышкын дилээр, күрүнениң болгаш эр улустун талазындан херээжен улуска хамаарыштыр кызагдаашкыннар-бile туржуп турарлар.

Херээженнер нийтилелиниң кылган ажылдарының түнелинде

дип турар. Ол даңзыны уламчылаар болза, төнчү чок. Шак ол организацийнарның чедиишкеннери менээ турса-сорукту берип турар.

– Фондуга ажылдааш, чүнү өөренип алдыңа?

– Амгы үеде фондууда 50 хире кижи ажылдап турар. Мээн ажылдаан организацийларымның арасындан эн улуг организация-дыр. Кижи бүрүзү өскелдерден ылгалдай, онзагай болганда, улус-бile канчаар чугаалажырын өөренип ап турар мен.

Европаның, Ортаа Азияның, Россияның, Кавказтың политиктиг, социалдыг болгаш экономиктиг байдалдарын улам-дам хандыр билип, ол чурттарда херээжен чонкандыг-кандыг бергедээшкиннергэ таваржып турарын эки биле берген мен.

– Төрээн улузунардан ыракта кайы хире үр болу бердинер?

– Бо чылын Америкаже көжүп келгенден бээр, тос чыл болур мен. Ye-ye болгаш чанып

 каап турар мен. Ынчалза-даа мээн күзелим-бile чылда ийи катап чанган болза, оон-даа эки болур ийик.

– Шупту чүвени октапкаш, ча-ныкрай бээр-дир силер бе?

– Ынчанмайн канчаар. Баштайгы чартык чылда каш-даа катап билет садып алгаш, чана бээр-дир деп бодап турган мен. Танывазың чуртка төрээн улузундан ыракка чурттаары дыка берге. Ынчалза-даа эш-өөрлүг апарып, чаа амыдыралга чанчыга берген мен.

– Ада-иенер дугайында чугаалап бээр силер бе?

– Авамны Любовь Быраатовна Буду дээр. Ол хөй кезинде клиника га психиатр, а сөөлгү үш чылда ТР-ниң медик-социал экспертиза Бюро зунга эксперт-психиатр болуп ажылдап чораан.

Авам мени чааскаан өстүрүп каан. Ынчангаш ийи бодувус аравыста дыка чылыг хамаарылгыг бис. Эрткен күстен эгелээш, ол мээн чанымда чурттал болур. Амгы үеде англи дыл өөренир халлас коллежте өөренип тур.

Кыдаттан, Мексикадан, Вьетнамдан, Украинаадан, Узбекистандан келген даштыкылар ол коллежте өөренип турар. Чая чедип келгеш, каш-ла сөс билир турган болза, ам элээн домактарны чугаалап турар апарган.

– ГЛРТ -ниң силерниң чуртталгаарда ролю?

– Мацаа келгеш, даштыкылар-бile чугаалажып, англи дылды херек кырында амыдыралы-выска ажылгап эгелээш, улус база шупту аңы болур чүве-дир деп билир эгелээн мен.

– Бодунарны аас-кежиктиг мен деп санаар силер бе? Хөрээжен кижиниң аас-кежинин силер болза канчаар тайылбырлаар силер?

– Нарын айтырга. Чуртталгынадан байдалдарының айы-бile ол айтырга харыы өскерлиг турар. Сөөлгү чылда ооң мурнунда Америкага турганымга көөрдө, аас-кежиктиг болдум. Солун ажыл болгаш авамның чедип келгени ацаа чугула рольду ойнаан боор. Назы-хар улгаткан тудум, кым мен деп билир эгелээрge, оон-бile кады бодунга бузурел тыптып келир. А хөрээжен кижиниң аксының кежии, мээний-бile алырға, эр кижиниң аас-кежиниден

улуг-ла ылгал чок деп бодаар мен. Ол дээргэ кандыг-даа кижи ынак-шылды база салган сорулгаларын чедип алышын күзээр. Кижи бүрүзү аас-кежикти бодунуу-бile билир, хүлээп чоруур.

– Ольга, уран чүүлде силерниң эн магадаарыңаар хөрээжен овур-хевир бар боор аа?

– Бодунун өскелерден ылгалдындан болгаш нийтилелдин ацаа хамаарыштыр бодалдарындан кортпас, күштүг хөрээжненер мээн турас-сороумну көдүрер. Делегийде шак ындиг улус дыка хөй, ынчангаш олар бисти долгандыр бар. Эрткен чылын Нобельдин шанналын алган хөрээжненер мээн турас-сороумну көдүрген.

– Хостуг үенерде чүнүү кылышынга ынак силер? Канчаар дыштаныр-дыр силер?

– Арыг агаарга дыштаныксаар мен. Сан-Францискону долгандыр дыка чараши черлер бар. Ону көөрү – менээ амыр-дыш. Чүгле чараашсынып магадаары эвес, арай соок болгаш, ацаа эштири болдунмас, ынчалза-даа хаакка азы сноубордка чунгулаары, дагларга агаарлаары, чадаг-тергелиг халдышынга азы анаа-ла чадаг агаарлаарынга ынак мен.

Бо хоорай Американың база бир культурлуг чараши төптериниң бирээзи. Ынчангаш концерттер, фестивальдар, кинолар дээш кайнаардаа барып болур. Танцылаарынга ынак мен. Мээн сөөлгү сонуургалим – африкан танцылар. Чамдытаа анаа-ла бажынга дыштанып, документалдыг кинолар көөрүнгэ ынак мен. Хөй үени номчуттунуп эрттириксээр мен, ылангыя тыва дылга. Оон ыңай бажынга аалчылар хүлээрингэ дыка ынак мен. Шагаада эштерим-бile чыглып алгаш, дүлгэн эйт, боорзак, бууз болгаш сүттүг шай хайындырып алгаш, шайлап турдуус.

– Кандыг ыры дыннаарынга ынак силер?

– Билдингир ырылардан Адель, Эми Вайнхаус база Коринн Бэйли Рэй дээн ышкаш ыраажыларының ырыларын дыннаарынга ынак мен. Фольклорну хейнү дыннаар мен. Чоокта чаа Азербайджандан келген артистерниң концертин улуг сонуургали-бile көрдүм. Gotan Project дээн ышкаш хөгжүм-бile ойнаан ырыларга база ынак мен.

Үе-үе болгаш сыгыт, хөөмөй дыңнаар мен. Тыва артистер келирге, оларның концертин албан көөр мен. Амгы үенин ыраажыларындан Сайлык Омунну кайгамчыктыг чараши үнү дээш база Игорь Чактарны дыннаар мен.

– Чем кылышынга ынак силер бе? Эн ынак белеткээр чеминдер.

– Ийе, чем кылышынга ынак мен. Ынчалза-даа хөй үе негеттинмес, белеткээри белен чөмнөр кылыш мен. Чем рецептилерин хөй кезинде сайтылардан азы ресторанга чиген чөмнөримни кылыш шенээринге ынак мен. Сан-Франциско хоорай чем белеткээр талазы-бile бир дугаар черде турар. Мацаа делегийниң кайы-даа чурттарының чөмнөр чип чанчыккан болгаш, рестораннарже ында-хаая баар мен.

Кады ажылдап турар эштерим дег, ажылдаарда дүштеки чөмнөн бажынга белеткеп алгаш келир мен. Ажылдаар чөрөвисте дыка эки кылдыр дериттинген чем кылышыр өрээл бар. Суши болгаш роллдарны бодум кылыш билбес болгаш, рестораннардан хөй кезинде суши болгаш роллдар чагыдып алыр мен.

Омлет кылышынга ынак мен. Соодукчуга бар-ла турган ногааларны, мөөгүлөрни доорааш, чуурга-бile холуштур болгаш, дузааш, перецтеп алыр. Омлет белеткээриниң чажыды – оожум от.

Аныяк номчукчуларга болгаш оларның ада-иелеринге сүмэлээрим болза, бодунаарда бар таланттынаны, салым-чаяаныңаар сайдырадынан. Өөрүшкү бээр ажылды кылыш болза эки. Бир эвес химикиг экспериментилер кылышынга ынак кижи болза, шагдаа болбайн, а фармацевт азы косметолог болганы дээр. Бир эвес чем кылышынга ынак болза, бодунун бичии бизнезин ажытканы дээр.

Болганчок-ла дыннаарынга, ада-иелер ажы-төлүн амгы үеде чугула херек мергежилдерге өөренип алыр кылдыр чорудар деп турар боор. Ынчалза-даа шупту чүве өскерли берип болур болгай, ынчан ол кижи чуртталгында бодун тыплас. А таланттынан, салым-чаяаныңаар силерни кажандаа кагбас-ла болгай!

Айдын ОНДАР очулдуурган.

Конгар-оолду бир дугаар-ла иийн класска көргөн мен. Бөөредилгэ чылында биске чаа өөреникчи кээр деп чугаа дыңналган. Бажынын дүгүн тазарты таарып каан, тырыкы арынныг, хып тураг орлан-шоваа көрүштүг оол класска кирип келди. Классчэ кирип келген билек-ле, «Бо классын хааны кымыл?» деп, ол айтырды он. Манааванывыс чүүлден шупту аамайзып калган бис. Эн-не оожум, чылар-чылбас бир оолдун чанынга Конгар-оол чеде бергеш, «Сен бе?» деп айтырыг салды. А оозу дораан-на бажын чайгаш, «Чок!» деп харыылай каапты. «Үнчаарга мен хаан боор мен!» – деп, чаа келген оол түннел кылды. Шакла ынчаар 2 «Б» класстын оолдарынын чуртталгазы оон хааннаашкыны-бile эгелэн. Эгезинде класс оолдарын чангыстап тургаш, ол шуптуузун эттээн.

Ол кажан-даа, кымга-даа, шиннүүг эвес хирезинде безин, дүжүп бербес турган. Оон-бile маргышкан кижи бүрүзү хапыйты шанчыдып алыр чүве. Эгэ класстарга чокшуп-даа турган бис. Үнчалза-даа Конгар-оолдуң кижилерге болчу бээр эки талазы бар. Өске класс оолдары бистиц оолдарже бичишидаа халдаашкын кылган болза, Конгар-оол чайгылыш чокка бодунун чангысклассчыларынын талазынга баар. Оон онзагай база бир талазы – дидими. Бодундан улуг оолдардан кажан-даа кортпас, харын-даа оон бодундан күштүг оолдарже безин семей бээр кижи. Хорадай бергендэ, оон күштүү дам баар, кажан-даа аткаарлавайн база дүжүп бербейн чораан.

Тос дугаар класска шупту оолдар чайгы үеде сижен кезилдезингэ ажылдап турган бис. Бир катап бригада төвүнгэ альтыг эзирик ашактар бисче халдап келген. Ам

Игорь ДУЛУШ, сураглыг хөгжүүчү, «Үстүү-Хүрээ» фестивалының үндэслекчизи, Конгар-оол Ондарның чангысклассчызы

ӨНЧНҮКТЕРИ ООН ДУГАЙЫНДА...

арта эзирик болгаш альттарлыг улуг шыырак ашактар чөнгээлеп кээргэ, 15-16 харлыг оолдарга, бистерге, ол коргунчуг болган. Конгар-оол ынчан боданмайн-даа, оларның бирээзинче шурады бергеш, айындан чая идипкеш, эзер кырынга хона каапты.

Конгар-оолдун аажызының кол шынарлары – оон дидими болгаш шиитпирлии. Бистерге бодаарга, ол өскүс амыдыралдың аагын чүктеп, бергелерге хөй дужуп чораан. Бистерниң хөй кезиивис айш-чем, идик-хеп, ада-иениң кичээнгэйи, чассыдыышкыны четпес деп чүве билбес өскен бис. Конгар-оол сарааттап каан сижен аразынга удуп, кудумчуга хонуп чораанын бистерге бо-ла чугаалаар турду. Үнчангаш ындыг бергеш салым-чолдуг чорааны-бile чүгэ-даа чалынмас кылдыр кижизиттинген.

Конгар-оолдуң аажызының кол шынарлары – оон дидими болгаш шиитпирлии. Бистерге бодаарга, ол өскүс амыдыралдың аагын чүктеп, бергелерге хөй дужуп чораан. Бистерниң хөй кезиивис айш-чем, идик-хеп, ада-иениң кичээнгэйи, чассыдыышкыны четпес деп чүве билбес өскен бис. Конгар-оол сарааттап каан сижен аразынга удуп, кудумчуга хонуп чораанын бистерге бо-ла чугаалаар турду. Үнчангаш ындыг бергеш салым-чолдуг чорааны-бile чүгэ-даа чалынмас кылдыр кижизиттинген.

Башкыларыныс Конгар-оолга эки, чымчак хамаарылгалыг турган. Беш-алды класстарга Конгар-оолдуң баштыңчы шынарлары долузу-бile илереп, оон күштүг-шыраа, эрте сайзыралы каракка көску апарган. Башкыларыныс улуг дуржуулгалыг болгаш, элээди үезинде ону шын орукчэ кирип, оон ажа хайнып турган энергиязын ажыл-ишче углап каан. Хову-шөлгэ ажылдап турвууста, Конгар-оолду бригадир кылдыр томуйлап каар, а «Зарница» деп шеригжиткен оюнга ол үргүлчү командир болуп турган.

Шак ындыг улуг согуг соонда, чуртталганы уламчылаары амыр эвес, ам арта өндүр бедик чедиишкеннер чедип алры – кижи бүрүзүнгэ ол шыдаттынмас. Баштайгы чылдарда кижилер барык-ла базым бүрүзүнде оон эрткен үезин коптарар турдулар.

Хөөмөйжилерден ол боду тускай көрүштүг, онзагай аянныг, боду оруктут. Хөй-хөй салым-чаяанныг өөреникчилерни ол белеткеп каан, олар делегейниң улуг ат-алдарлыг шуулганнарынга безин көску чедиишкеннерлиг болганиар. Конгар-оол – салымныг

 башкы. Мен бодаарымга, ону ам-даа чедир үнелевейн чоруур бис: удуртукчулар-даа, башкылар-даа. Адааргактар база арбын-дыр. Конгар-оол – ажык кижи, бүгү чүүлдү ажыы-бile чугаалаар, а ол чорук хөй-хөй кижилерге таарымчалыг эвес-ле болгай. Ажыл-агыйның кайы-даа деннелинде холдарында таңма туткан болгаш дүжүлгө ээлеп олурап «куу кижилер» кайы көвей. Конгар-оолга оларның хөңнү чок болбайн канчаар.

Бодаарымга, Конгар-оолду чер, тайга, хем, бойдус буду чаяап каан. Салым-чаяанны чажырары болдунмас, эрте азы орай-даа бол, ол дөмей-ле теп үнүп келир. Устүүртэн келген чаяалганы Конгар-оол күүседир ужурулуг. «Бо кижи довурак-доозунну бургурадып чурттаар ужурулуг кижи-дир» деп бичиивистен тура-ла эскерип, билип каан бис. Ооң ады безин ооң чуртталгазының утказын, аайын чугаалап каанзыг: «кынгырт кылдыр чурттаар», «шимээн-дааштыг чурттаар».

Конгар-оолдуң мөзү-бүдүжүнүң эң-не күштүг талазы – салган сорулгазын чедип алрынче чүт-күлдүү. Салым-чаяанны ажыдарының бир күжү ол, чуге дээрге салым-чаяан 1 хууну берген болза, 99 хуузу карак кызыл күш-ажыл болур. Конгар-оол чуртталгада хөйнү көрген, ынчангаш хоозун аазаашкын кажан-даа кылбайн чораан, а бир эвес ол кандыг-бир чүүлдү аазаан болза, ону өлүп-даа чыткаш, ыяп кылыш кижи.

Эрзиг-даа эвес, кыссыг-даа эвес эрлер чоруур. Конгар-оол езуулуг эрзиг кижи. Бир эвес ол таарымчалыг байдалга өскен база үезинде эки эртем-билиг чедип алган турган болза, ырак көрүштүг баштыңчы, эки, быжыг удуртукчу болур турган. Бир эвес дайын-чаалыг ўе турган болза, ол салым-чаяанның полководчу, шериг баштыңчызы болур турган. Бодунун мөзү-шынары-бile ол дайынчы кижи. Аңаа кандыг-даа кызыгаар турбас. Ооң салым-чолунга таварышкан бергелер, чидириглерни санаваска, ооң чедиишкеннери кайгамчык хөй. Көдээ суур чурттук бөдүүн оолга харын-даа хуулгаазын кылдыр сагындырар делегей чергелиг улуг-улуг шуулганнарга ол киржип чораан. Бир эвес кандыг-бир ажылды сегирип алган болза, кандыг-даа шаптараазыннары шыдажып эрткеш, ол ажылды эчизинге чедир кылыр чанчылдыг кижи. Чамдык кижилер таарымчалыг байдал тургустунуп, эки ўе чедип кээрин манап, оожум болгаш оваарымчалыг бурунгаар чылар болгай.

Конгар-оол кончуг кичээнгейлиг болгаш бүгү чүүлдү эскерип каар бүдүштүг кижи. Бирги көрүштен ол каттырып, хөөрөп тура, чүнү-даа эскербес деп билдинер. Ылангыя кижилер аразында харылзааның шимчээшкін бүрүзүн ол эскерип чораан: буду ону көргүспес-даа бол, кым кымга кандыг хамаарылгалыын тода билип каар. Ылангыя бодунга хамаарыштыр бүгү чүүлдү чүрээнгэ чоок кылдыр хүлээн алыр чораан. Конгар-оолдуң хүлүмзүрүү – хөй кезинде-ле ооң чагдынып алган чүүлүү-дүр. Ол уеде ооң сагыш-сеткилингэ чүү болуп турганын эскерер-ле кижилер эскерер турган...

Өңүктери ООН дугайында...

(Эгези 9-ку арында)

«Алажымны» сыйгыртып күүседир, ооң соонда Кай-гал-оол Ховалыг бодунун кайгамчык хөөмийин салыр, оларның соонда Анатолий Куулар борбаннадыр. Ол бүгүнүң соонда, Конгар-оол Ондар допшуулур-бile үдевишаан сыйгыртыптар болгаш көрүкчүлөрни «но-кауттаптар». Көрүкчүлөр туруп келгеш адыш часкап, өөрүп четтири. Концерттерге хөй-даа ырлар турган болза, көрүкчүлөр үргүлчү динмиттиг адыш часкаашкыны-бile уткуур турду.

Англи дылда «knock out!» – нокаут» деп сөстү бокска ажыглаар, ийи удурланыкчының кайы бирээзи угаанын ышкындыр шаштырып алыр дээн утканы илере-дип турар, өскээр чугаалаарга, кайгамчык болуушкун дээн уткалыг. Конгар-оол Ондарның ат-сывының эгэ үжүктери «КО» дээн болгаш «knock out!» деп сөстүн эгэ үжүктөрингэ дөмий болганы-бile ону американ-наар анаа-ла КО деп адаарлар.

«Джеронимо» деп кинога сыйгыт-хөөмий тырттырар дээш суралыг гитарист Рай Куудерниң чалааны-бile «Хүн-Хүртү» бөлүү-бile КО Америкага 1993 чылдың август айда келген. Ооң соонда AT&T кампаниязының үн тырттырар саннарлыг техниказын рекламалаары-бile кадайы Люба болгаш өөреникчизи Бады-Доржу (база Ондар!) суг-бile кады келген. Ол ийи ажылдар – кинога болгаш рекламага сыйгыт-хөөмий тырттырары, КО-нуң ийи нотаны хары угда ырлаптары ышкаш, чаңгыс үеде болуп турган < ... >

Август 14-те Ричард Фейнманың өңүүү, суралыг чурукчу Жирар Зоркианның хоорайдан дашкаар бажынынга тываларны үдээн көжээ болган. Жирар Зоркиан Арменияның түрк дылдыг чонунун аразынга чурттап чораан болгаш, каш тыва сөстерни билир болду. Ол көжээ бир элдеп чүве болган: КО-нуң мергежилдин онзалап тура, попуррини ырлап бер деп дилээн: КО алдарлыг попурризин күүседир дээш, допшуулур алыр дээрge, «Хүн-Хүртүнүн» бир сыйгытчызы, бодунун эжи, оозун бербейн барган. Ынчан КО гитара алгаш, бодунун чайынналчак хүлүмзүрүү-бile «Чаражым» деп өске бир ырны дыңнакчыларны кайгады ырлап бадырыпкан. Холунга ыннак допшуулур-даа чок болза, КО дыңнакчыларын база-ла «нокауттап» алды.

Ол-ла хүн Сан-Францискодан ужууп келген Пол Пенна бо көжээгэ база турган. Ужуражылга көжээ төнө бээр-гэ, КО-ну аэропортка чедирип каарын Полдан дилээн мен. Тыва сыйгыт-хөөмийниң чамдык аян-хевирлери американ блюз-бile дөмий дээрзин ол орук ара эскерип каан болду. Эгезинде мен ындиг чүве турбас деп бодаан мен, оон чоорту ол шын дээрзин билдим, Пол меңэ ол бүгүнү көргүзүп берген чүве. Тыва сыйгыттың болгаш американ блюстүн аразында шак ол дөмөйлешкек талазы сөөлүндө барып, Ондар биле Пенниң кады ажылдажылгазын ажыткан, ону мен «Чингиз Блюз» деп адап каан мен.

Номдан үзүндүнү
Сайлыкмаа Комбу очулдурган.

(Эгези 10-11-ги арыннарда)

Ол бичии турда-ла, бажыңға ыры-хөгжүмнү дыңнадыр турган бис, ынчангаш эрте чажындан хөгжүмге оон сонуургалы оттуп келген.

Шон бичии улгады бергеш, хөгжүм кичээлдеринче барып эгеләэн. Баштай соктаар хөгжүмнү ойнап эгеләэн, оон 15 харлыында саксафонга ойнап турар апарган. Ансамбльдарга, оркестрге ойнап, школаның нийти ырынга киржип турган. Оон аңғыда латын дылды өөренип турду. Дыл өөренир аргаларын ынчан сайзыраткан деп бодаар мен. Чүгэ дизе латын дылды өөренир болза, дыка хөй дылдарның грамматиказы-бile таныжып алыр, өске дылдар өөренир аргалары сайзыраттына бээр... Колледжке өөренип киргеш, өске дылдарны улаштыр өөренген. Школага ирланд дылды өөренип алган. Оон ол кежэеки класстарга барып тургаш, грек дылды, ирлан, латын дылдарны улаштыр өөренген...

Ол колледжке, 3 дугаар курска тургаш, тыва хөгжүмнү бир дугаар дыннааны менээ чугаалаан. Бир-ле хүн «Тыва баар мен, ачай» дээрge, мен ылап баар кижи-дир бо деп билип каапкан мен. Биске берге турган, ынчалза-даа бүзүрээр турган бис. Шон Тываже чоруй баарга, сагыш човап турдум. Шон Тывага бир чыл чурттап турда, авазындан «Шоннуң Тывада эштери бар бе? деп айтырып турдум. «Ийе, эштери бар, эндерик» деп, ол харыылады. Ам болза, бо Игорь Кошкендей, Алдар Тамдын, «Алаш» бөлүүнүң оолдары. Шоннуң канчаар кижизидип алган бис дээр болза, мен бодум-даа билбес мен. Бис Шонга хосталга берипкен бис. Ол чүнү канчаар болдур, анаа удурланмайн, ынаар угландырыпкан бис. Үнчангаш шупту чүве бодунүң сонуургаан айы-бile болу берди ышкаш.

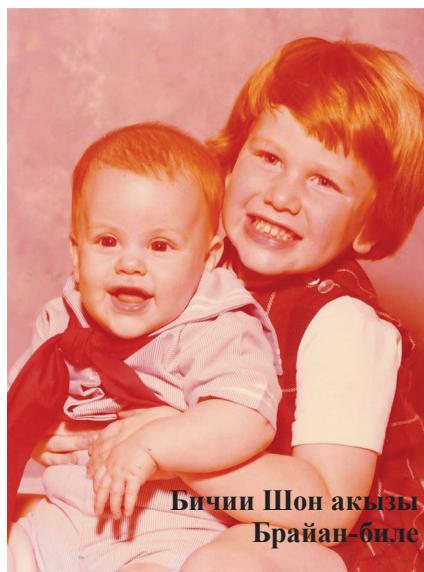
– Силерниң бодалыңар-бile кижизидилгеде эң кол чүүл чүүл болур ирги?

– Дыка нарын айтырыг-дыр. Өгүүлө бүрүзү аңғы-аңғы аргаларлыг.

Ажы-төлүвүс кижизиг кижилер кылдыр өзүп келзин деп сорулганаы салган турган бис. Канчалдыр эки кижизиг болур дээрge, эң-не бир дугаарында, ада-ие бүрүзү боттары эки үлөгер, эки чижек болурундан хамааржыр. Бот-бот-

Брайан Куирк үйнүктары-бile. 2017 чылдың май. Қызыл.

**Бичии Шон ақызы
Брайан-бile**

тарынга ынак болур кылдыр, чыл санында бир-ийи катап бир черже шуптувус кады чоруур турган бис.

Чамдыкта кончуур-даа апаар сен, ынчалза-даа ындындан сээн күзелиң-не – ол төлүң кижизиг, ынакшылдыг, энерел сеткилдиг кижи кылдыр өзүп келири. Ону эң кол деп санаар мен. Ийе, ажы-төл

аразында ийи-чаңгыс маргыжып, чокшу-даа бээр, ынчалза-даа кол дөзүүвүс ынакшыл болганды, ажы-төлүвүс аразында харылзаазы дыка эки.

– Тыва кериннинг болур деп медээни канчаар хүлээп алдынбар? Света-бile бир дугаар ужурашканыцарны сонуургадып көрүнцөрөм.

– Бистер тыва кериннинг болур бис деп медээни дыннааш, дыка-даа элдепсинмедивис. Бис Шоннуң эки билир бис. Тывага ынакшыл калган аныяк эр кижи-дир, база бир талазында бойдус база улуг роль ойнаан. Шон ам Тывадан тыва кадайлыг чедип кээр чадавас деп иштимде база манагзынып турган мен.

Бистер кажан Света-бile бир дугаар ужуражып турувуста, Шончалай 9 айлыг турган, оон дораан-на чараашсындывыс, ➔ таарзындывыс. Эмин эттир

томуанныг, пөрүк кижи-дир ийин, 10 ажыг чыл ишти таңыжар-даа болзуусса, амдаа эпчоксунуучал. Мөзү-бүдүжү кайгамчык томуанныг кижи. Ынчангаш дыка ынак бис. Бо хүнде Светаны бистиц өг-бүлевистиц кежигүнү деп санап чоруур бис.

– Четтиргим. Тываларның эң улуг байлаа – ажы-төлү. Дыка чараш, чаптанчыг 5 уйнуктарлыг-дыр силер. Оларга хамаа-рыштыр чүнү чугаалап болур силер?

– Бис дыка аас-кежиктиг бис. Миңда Тывада 5 уйнуктарлыг, Америкада улуг оглуус база 2 ажы-төлдүг, ынчангаш шупту 7 чаптанчыг уйнуктарлыг бис. Олар шуптузу бистиц ынак ажы-төлдеривис. Оларны сакты бергеш, бээр чедип кээр аргалар бар, ол өөрүнчүг-дүр. Кырган-авазы ажы-төлүн дыка сактып турар, 3 чыл иштинде көрбээн. Кырган-авазынга аян-чорук кылышы арай берге болуп турар, ынчангаш ол бээр кээп шыдавас. Тывада миңдиг чаптанчыг ажы-төлүүс-бile ховар ужура-жып турарывыс арай мунгаранчыг. Ынчалза-даа кырган-авазы уйнуктары-бile интернет, вайбер таварыштыр харылзажып турар.

3-4 чыл бурунгаар Шон, Света суг бүдүн өг-бүлези-бile Америкага келгеш, 9 ай иштинде чурттаан, Шончалай школага өөренип турган. Шомаадыр, Чочагай садиктеп турганнар. Каши хонгаш, 3 улуг уйнуктарым ап алгаш, чоруур мен, олар Америкага 2 ай иштинде чурттаар.

– Уйнуктарынаның келир үе-зин канчаар көрүп турар силер?

– Ачазы Шон ышкаш, олар база хөй күлтураларны, хөй дылдарны билир боор. Кол-ла чуве амыр-тайбыц чуртталгалыг болуру.

– Тыва болгаш тывалар ду-гайында чүнү чугаалап болур силер?

– Дыка улуг айтырыг-дыр. Шон таварыштыр ужурашкан тываларым дыка найыралдыг, биче сет-килдиг, хүндүлээчел улус, ылангыя тыва культура талазы-бile ужурашканым Шоннуң эштери тывалар мени дыка хүндүлээр, олар менээ дыка эки талаларын көргүскен. Бир талазында бүгү делегейде кижи бүрзүнүң күзели чангыс – амыр-тайбыц чурт-

талганы күзээр, хилинчек-човулаң эвээш болурун күзээр. Бо тала-зы-бile тывалар-даа, американ-нар-даа дөмей. Кайы-даа күрүнде чоннарның эки-даа, багай-даа талалары бар. Багай чаңчылдар бар-даа болза, ол багай чаңчылдарны болдурбас дээш ажылдап турар улустар база бар. Америкада база багай чаңчылдар бар. Кол-ла чуве чон ону эдип алырын күзеп чоруур болза эки. Тывага 3 катап келген мен. Ооң-даа бетинде, 2006 чылдан эгелээш, Шоннун эштери – «Алаш» бөлүү, Конгар-оол Ондар,

«Чиргилчин» бөлүү – Америкага бистиц бажыныыска келген, хүндүлээчел чаңын көргүскен.

Ынчангаш нийтизи-бile алырга, тываларның хүндүткелдинден дыка өөрүп турар мен. Тывага ам-даа катап-катап кээр мен.

Инна ДАМБА-ХУУРАК

чугаалашкан.

Интервью уезинде чедимчелиг

очулга кылганы дээши

Шон Куиркке четтиргенивис

илередип тур бис.

(Уланчызы

дараазында үндүрүлгеде)

Шон авазы Кэтлин Куирк база дунмазы Брендэн-бile

Лориса САЯ.
Ээрбек суур.

Мөөрөйгө

Авамның мерген угаанныг чагылгары

Кижиниң ада-иези ышкаш улус
Кайда боор. Бистин ада-иевис
Полина Чадамбаевна болгаш Уй-
нуушка Чүгүртүевич Монгуштар
бистерни, он ажы-төлүн, өстүрүп,
кижизидип каан.

Ынак ававыс Монгуш Полина
Чадамбаевна – «Маадыр ие» (1975)
медальдың, «Иениң алдары» (1973)
орденниң, «Күш-ажылдың хоо-
чуну» (1983) деп аттың эдилекчизи.
Өскен-төрээн Бора-Тайга суурувустуң
база бир хоочун хүндүлүг чурттакчызы. Авам үнгөн-кирген
чонунга эвилен-ээлдек, ажыл-иш-
чи, эрес-көжээ, аажы-чаңы оожум,
топтуг кижи. Ада-иевистин бисти
амыдыралга, күш-ажылга өөредип
чорааны өөредиглиг, үлөгерлиг
чагылгарын ам-даа амьдыралывыста
ажыглап чоруур бис. Авамның чагылгарын дараазында
салгалга дамчыды п бээр күзел-билие бижидим.

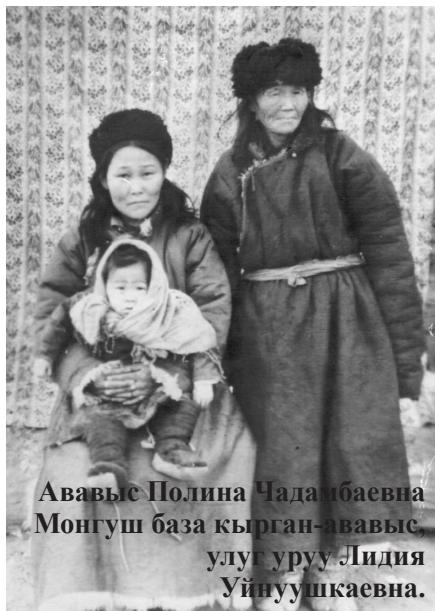
«Күш-ажыл кижини каастаар»

Ававыс бисти амьдыралга
аколла чүүл күш-ажылга өөредип, чагып, сургап чораан.
Кандыг-даа ажылды холу-билие
кылып тургаш, өөренип ап чоруур
болзуңарза, амьдыралыңар чай-
гаар-ла эки болур. Ажыл кылбас
чалгаа кижи кажан-даа аас-көжек
чок болур. Ылангыя кыс уруглар
идик-хепти аргып-даарал, нога-
а-чимис, чечектерни тарып өстүрүп,
амданыг аш-чемни кылып өөренип,
идик-хевин аштап-арыглап, чуп, инек-хойну саап билир
булуру чугула деп чагып, сургап
чораан. «Аксы-билие аал көжүрбес,
дылы-билие дыт ужурбас» дээни
ышкаш аас-билие ажыл кылбас,
холу-билие тудуп, кылып тургаш
ажылга өөренир дээр. Ынчангаш
күш-ажылга ынак болуңар деп
авам бо-ла чагыыр кижи.

Хүндүлэчел болунар

Хөй ниити черинге, каяя-
даа бодун алдынып билир
ужурлуг, улуг-бичии кижилерни
хүндүлээр. «Экии», «байырлыг»,

«четтирдим» деп сөстерни үргүлчү ажыглап чоруур болза эки. Бергэ үеде таварышкан кижиге дузакадары дээргэ буюнныг херек-тири. Улугну улуг деп, бичини бичии деп хүндүлөп билир болза эки. Улуг улустуң адын дорту-билие адавас. Улуг-даа, бичии-даа кижи-били шын чугаалажып билир,

Ававыс Полина Чадамбаевна
Монгуш база кырган-ававыс,
улуг уруу Лиля
Уйнуушкаевна.

кымны «сен», кымны «силер» деп
адаарын база сагып билир болза
эки. Улуг улус чугаазын үзе кирбес,
улуг улустуң мурнундан эртип
болбас. Ажыл кылып турган
улустуң чанындан эртип чыткаш,
«Ажыл-хэрээнер бүдүнгүр-ле бол-
зунам!» дээргэ, харыы кылдыр
«Чоруңар-ла чогузун!» деп харылаар.
Мындыг чараш сөстерни амьдыралга
ажыглаа болзуусса эки.

Камналгага болгаш

арыг-силигге өөренинөр

Силер чеже-даа хөй болзуңар-
ца, арыг-силиг, камналгалиг
булуңар, уругларым. Идик-хевин
үргүлчү арыглап, аштап-чуп,
эт-севинөргө камналгалиг,
акша-көпекти база камнап, уш-
баш чок черлерже акша чарыгда-
вас болза эки. Школага, бажыңга,
ажылдаарда кедер хептерин үргүлчү
солуур, ажыл кылган соонда
холдарын чуур. Кажан-даа улус-

ка хир-чудун көргүспес болза эки
дээр.

Улусчу чанчылдарны сагып чоруңар

Эртенги үеде хайындыр-
ган сүттүг шайның үстүн
оран-делегейже, оду-көзүнчө чал-
барып, чажар. Ак чөм төкпес. Өске
черден келген чөмниң үстүн отче
өргүүр ужурлуг. Хымыш чылгавас –
уруунуң бажы тастай бээр деп
бо-ла чагыыр. Хүн ажа бергенде, ак
чөм үндүрбес, хеп кактавас, дыргак
кеспес, хүл төкпес. Болур, болбас
чүве дээш улус-билие аас-дыл бы-
лаажып, маргышпас. Өгнүн эр ээзи
бергелерге торулбас, шыдамыккай
булуп, өг-бүлэзин камнап, кадага-
лаар ужурлуг. Бижек, хачы бажын
кижиже көрүндүр сунмас. Күш уя-
зын үргедвес, дагылгалиг ыяштан
будук сыйпас, арга-арыгга чорааш,
от-билие ойнап болбас, бойдуска ху-
магалыг болур. Бажыңга от салыр-
да, ыяш кииргеш, печка кыдыынчे
октап болбас, соөлүнде өг-бүлэзин-
ге каржы болу бээр деп чагып, сур-
гап чораан.

Дөргүл-төрөл билбес кижи дөңгүр көк бугага дөмөй болур

Ада-иезиниң чоок төрөлдерин
Абилип, танып ап чорууру чу-
гула. «Кижи чугаалажып таныжар,
аът киштежип таныжар» деп үл-
гер домактың утказы дыка ханы.
Бот-боттары билишпес улус чу-
гаалажып кээргэ, шуут чоок төрөл-
дер-даа боор. Чоок улус таныжып,
өгленчип болбас. Ол тыва улустуң
чанчылынга шуут таарышпас.

Амьдырал-чуртталга шугум-би-
ле шыйып каан дег дески болбас,
бергелер-билие кады өөрүшкү-даа
келир. Дөргүл-төрөл-билие экидэ
эдержип, бакта деткижип чоруур
болза эки.

Ынчангаш ада-иевистин бо бүгү
мерген угаадыглыг чагылгарын
эдерип, сагып, ажы-төлүүске дам-
чыдып, херек кырында амьдырал-
га ажыглап чор бис.

ИЙИ САЛЫМ

Салымывыс ындыг болган,
Сайзанак дег өгге душпаан.
Шаа эрткен херек-тир ийин,
Хүүрек туткаш, коптаргаш чоор.

Бистиң иийи салымывыс
Бирикпээн дээш хомудава.
Билбээченеп, көрбээченеп,
Бүдүү хилеп эрттирип каайн.

Саяктаарга, чайлы бербес
Сарыг тeve мөгени дег,
Салымывыс иелдирзин
Ынчаар чүктеп чораай мен аан.

Терезинниг ховуларга
Теве көрген санында-ла,
Дегийт мени сактыр боор сен,
Хүлүмзүрүш кынныр боор сен.

© Кызыл-Эник Кудажы

© Олег Сувакпит

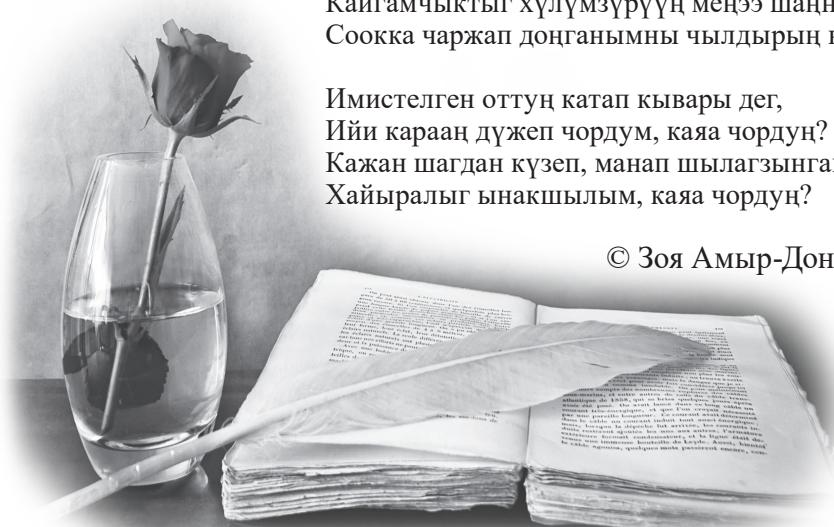
ЫНАКШЫЛЫМ, КАЯ ЧОРДУН?

Хаттыг дуву эзиминге бөөлдөткеш,
Караамдан чаш сыстып турду, каяя чордун?
Кара баарың ыстагыже, кээргөп келгеш,
Караам чажын чодуп берип турарың кай.

Караңгының имириnde аза бергеш,
Согур душ бооп сенээ душтум, каяя чордун?
Кайгамчыктыг хүлүмзүрүүң менээ шаңнат,
Соокка чаржап доңгандымы чылдырың кай.

Имистелген оттуң катап кывары дег,
Ийи караң дүжеп чордум, каяя чордун?
Кажан шагдан күзеп, манап шылагзынган
Хайыралыг ынакшылым, каяя чордун?

© Зоя Амыр-Донгак

Ырай бердин, чааскаан калдым,
Ынакшылым алгаш бардың.
Бодум кады эвесс-даа бол,
Бодалдарым шолбаны сен.

Чүрээн дыңзыг согуушкунун,
Чүнү бодап чоруурунну
Чанында дег билип ор мен.
Чассыдып каап кады ор мен.

Бачым ишке шагзырапкаш,
Бажынга кээп, удуй бээр сен.
Сыртык болгаш чоорган болуп,
Чылыктырып чедип кээр мен.

Эрниң ошкап, куспактавас,
Эргим сөзүн дыңнавас бол,
Тыныжымның, сагыжымның
Тыны болуп шилчий бээр сен.

Дүжей бээр сен, кады боор мен.
Дүрген менче халып кээр сен.

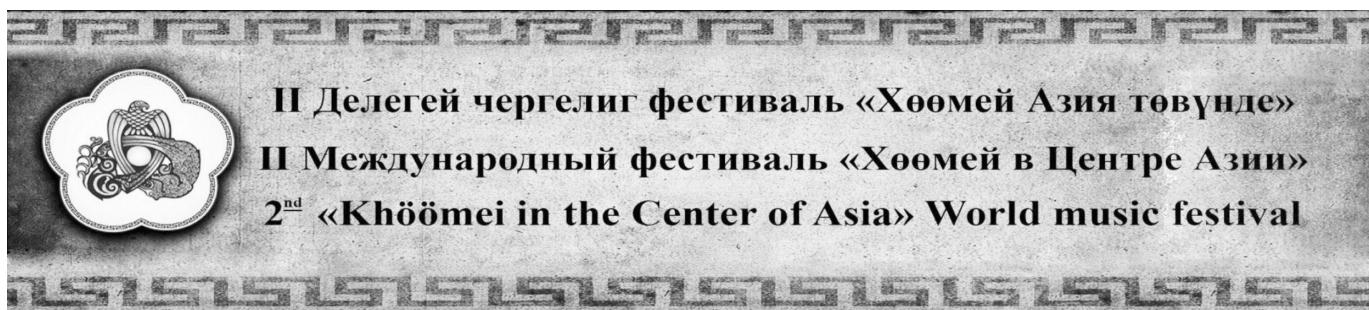
Ошкаптар дээш сыйбай каапкаш,
Оттуп кээр сен, чааскаан боор сен.

Сеткилиңни хомуудалдар
Серенги дег өрттеди бээр.
Хая көрнүп чыдып аар сен,
Караң чажы дамдылап кээр.

Артындан кээп чылыг салгын
Аяар үрүп, сывалап келир.
Эргимиң мээн тыныжым дээш
Эглип кээр сен – кым-даа чок боор.

Бодун-бile чугаалажып,
Бодалыңни менче ыдып,
Ужуражыр хүннү манап,
Уян чүрээн сырыннай бээр.

Чүгле ынчан ынакшылдың
Чүрек долган күжүн билип,
Караң мени куспактаан дег,
Хандыр бодап, удуй бээр сен.

Тыва – край с многовековой историей, богатым культурным наследием, уникальным природным ландшафтом и по праву считающимся колыбелью удивительного явления культуры кочевников – хөөмэя.

«ХӨӨМЕЙ В ЦЕНТРЕ АЗИИ»

это уникальный в своем роде конкурс-фестиваль, объединяющий поклонников и носителей удивительного явления культуры кочевников – хөөмэя, это яркое событие мирового масштаба в культурной жизни нашей республики, это особая творческая атмосфера и наполненная невероятными событиями жизнь!

I Международный фестиваль-конкурс «Хөөмей в Центре Азии» прошел в 2015 году, где в творческом состязании приняли участие 196 исполнителей горлового пения из 17 стран мира. «Хөөмей в Центре Азии - 2015» завоевал любовь и уважение всех, кто участвовал в нем или же был просто свидетелем яркого культурного события.

Масштабный проект «ХӨӨМЕЙ В ЦЕНТРЕ АЗИИ»

призван соединить исполнителей и поклонников тувинского хөөмэя в едином красочном фестивале, стимулировать интерес к изучению фольклорного наследия народов России, развивать школы хөөмэя в его лучших традициях, повышать уровень этнокультурных мероприятий, способствующих развитию

этнотуризма в Туве с единым культурным пространством.

В рамках II Международного фестиваля «Хөөмей в Центре Азии» пройдут Международный конкурс исполнителей горлового пения хөөмей «Дембилдэй – 2017», посвященный светлой памяти Заслуженного артиста Российской Федерации, Народного хөөмэйжи Республики Тыва Ондар Конгар-оола Борисовича и III Межрегиональный конкурс конного убранства «НАСЛЕДИЕ ПРЕДКОВ», участники которого прибудут из Таймыра, Алтая, Якутии и др.

С 14 по 18 августа 2017 года фестиваль ВНОВЬ соберет старых друзей и первооткрывателей конкурса со всего мира в столице Республики Тыва! В этом году география фестиваля расширяет свои границы! Заявки на участие прилетают из Финляндии, Китая, Японии, Монголии, Внутренней Монголии, Испании, Италии, США, Кореи, Китая, Вьетнама, Канады, Турции, Швеции!!!

С Программой и Положением фестиваля можно ознакомиться на сайте Центра тувинской культуры <https://www.tuvancenter.ru>

(Эгези 4,5,6,7,24-кү арыннарда) дыңнаалап туруптум. Дөстүнүп шыдавайн, демги сыйгыттың уунче базыптым. Чоокшулап келиримге, бөлүк дыштаныкчыларның ортузунда бичежек, шилгедек сынныг, үжен хар иштинде эр дошпулуурлап, сыйгыртып, хөөмейлеп олур. Эзим черниң сыйыргазы дивес силер бе!

*Сыыладыр чедип келир
Сыын дүктүг шавыдарны.
Сыыргалар чиртилешикен
Сыннар одаа чайлагларны*

— суг-суг дигилээн хөөмей ырның аялгазы Узун-Алаакка

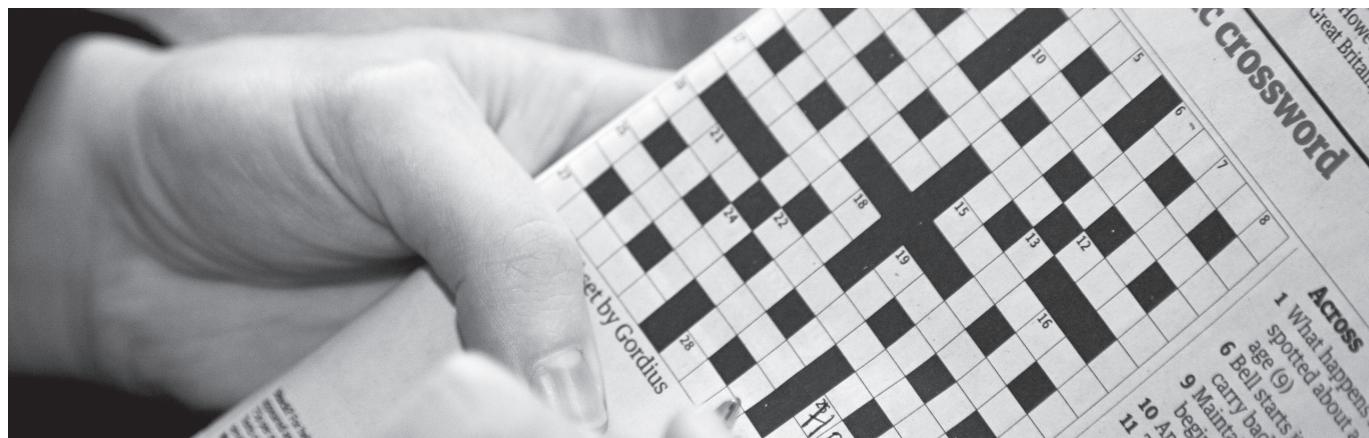
чаңгыланып турду... Ол Балгазын санаториязынга бот-тывынгыр уран чүүл бөлгүмүнүң идепкейжизи, хылдыг хөгжүм ойнаар бөлүктүүн удуртукчузу Кызыл-оол Санчы болду» — деп сактыышкинны Кысыгбай бижип, арттырган.

Оон иштики делегейи, чуртталгаже көрүжү ырларында, шүлүктөринде, хөөмейинде, сыйгыдында илден. Бо ёртемчейден чоруур үезин кижи амытан эндевес дээр болгай. Кызыл-оол Санчы ол үелерде мынчаар ырлагылаар апарганын эш-өөрү-даа, чону-даа билир турган.

*Чаптып баткан Чоза хемде
Сарыг буру хадый берди.
Чарааш өйлүг назынымдан
Чарлыр хүнүм чедип келди.*

*Кызыл дыттыг Чоза хемде
Кыштың хары чаай берди.
Кызыгаарлыг назынымның
Кызыл дустаар хүнү келди*

Мырыңай-ла аныяк назынында Кызыл-оол Донгакович Санчы ёгбелерниң мөнгө турлаа — Кызыл-Шаттың баарында, авазының чөвээндөн баалык ажылдыр ырак эвисте, узун уйгузун удуй берген.

Июньнун 6 (42) дугаарлыг үндүрүлгезиниң 38 дугаар арынында «Сүттен кылган чемнөр» деп аттыг кроссвордтун харылары:

1. Тарак	4. Уурак	7. Хымыраан	10. Чөкпек
2. Саржаг	5. Быштак	8. Курут	11. Хымыс
3. Ээжегей	6. Божа	9. Өреме	12. Итпек

**Чоок кижилериңерни төрүттүнген хүнүндө
өөртүксээр силер бе?**

**«ТываМотиваторнун» арыннарынга
чечен-мерген сөстерлиг байыр чедиришикиннерин
сөңнээрин сүмелеп тур бис.**

**Өртөк-үнезин дараазында дугаарлардан
билип ап болур:**

+7 913 342 4243, +7 923 584 3888

ЧТО ПРИГОТОВИТЬ НА ДЕНЬ РОЖДЕНИЯ?

Иногда подготовка к празднику занимает много времени и для готовки сложных праздничных блюд

часто не хватает времени. Поэтому предлагаем рассмотреть недорогие блюда, которые готовятся

быстро, но по вкусу ни в чем не уступают блюдам сложным в приготовлении.

Торт из кабачка

Это блюдо достаточно дешевое в приготовлении. Оно будет отличным вариантом не только для праздничного стола, но и для семейного воскресного обеда.

Ингредиенты:

- 900 грамм или 1 кг кабачков, желательно желтых;

- Три сырых яйца;
- Два вареных яйца для украшения;
- Пять ст. л. муки;
- 1 ч. л. соли;
- 1 ч. л. соды;
- Два небольших томата;
- 250 грамм твердого сыра;

Малосольные огурчики на минералке

Получаются очень хрустящими

Приготовление:

На дно емкости выложить половину укропа (предварительно промыть). Огурца промыть, отрезать кончики, сложить плотно в емкость. На огурцы выложить вторую половину укропа и мелко порезанный чеснок.

Отдельно развести соль в минералке. Залить этой смесью огурцы (чтобы они были покрыты полностью).

Огурцы убрать в холодильник. Они будут готовы через 12 - 14 часов.

- Три зубчика чеснока;
- 200 грамм майонеза;
- Пучок зелени.

Приготовление:

1. Если кабачки старые, то нужно очистить кожуру, а если молодые, то можно не очищать;
2. Кабачки потереть на крупной терке;
3. В массу из кабачков добавить муку, три яйца, соду, гашенную уксусом, соль по вкусу;
4. Получившуюся массу выкладывать понемногу на разогретую сковороду, чтобы получились блины. С двух сторон обжарить;
5. Потереть сыр;
6. Смешать майонез с чесноком, предварительно пропущенным через чесночницу;
7. Получившиеся кабачковые лепешки смазать майонезом с чесноком, положить нарезанный тонкими кружочками томат и посыпать сыром;
8. Выкладывать лепешку на лепешку;
9. Последнюю лепешку смазать майонезом и посыпать вареными тертymi яйцами;
10. Поставить получившийся торт в холодильник, чтобы напитался;
11. Украсить зеленью.

Ингредиенты:

- килограмм небольших огурцов
- минеральная вода газированная - литр
- соль - 2 столов. ложки
- чеснок - три зубка
- пучок укропа

Ингредиенты:

- Один лист лаваша;
- Одна упаковка слабосоленой семги;
- Две упаковки плавленого сырка;
- Зелень.

Рулет «Сырный» с семгой

Это блюдо является довольно несложным в приготовлении. Сыр и семга хорошо подходят друг другу.

Приготовление:

1. Необходим только тонкий лист лаваша. Толстый лист не подойдет — из него не получится рулета. Нужно разложить его на пищевую пленку и нанести толстый слой плавленого сырка;
2. Затем по всей поверхности листа выложить мелко нарезанную семгу;
3. Лист лаваша нужно скрутить в трубочку. После чего положить получившийся рулет в холодильник и оставить там на 27-30 минут, чтобы он напитался;
4. Когда рулет напитался, его нужно аккуратно нарезать и украсить зеленью. Блюдо готово.

Вкусная курочка в соусе

Блюда из курицы очень часто украшают праздничный стол и подходят по вкусу почти каждому.

Курицу можно очень вкусно приготовить без особых финансовых затрат. И она всегда будет востребована на праздничном столе.

Ингредиенты:

- Крупная тушка курицы примерно на 2 килограмма;
- 400 грамм сметаны;

- Две ст. л. яблочного уксуса;
- 500 грамм лука (фиолетового, салатного);
- Пучок зелени;
- Оливковое масло;
- Куркума.

Приготовление:

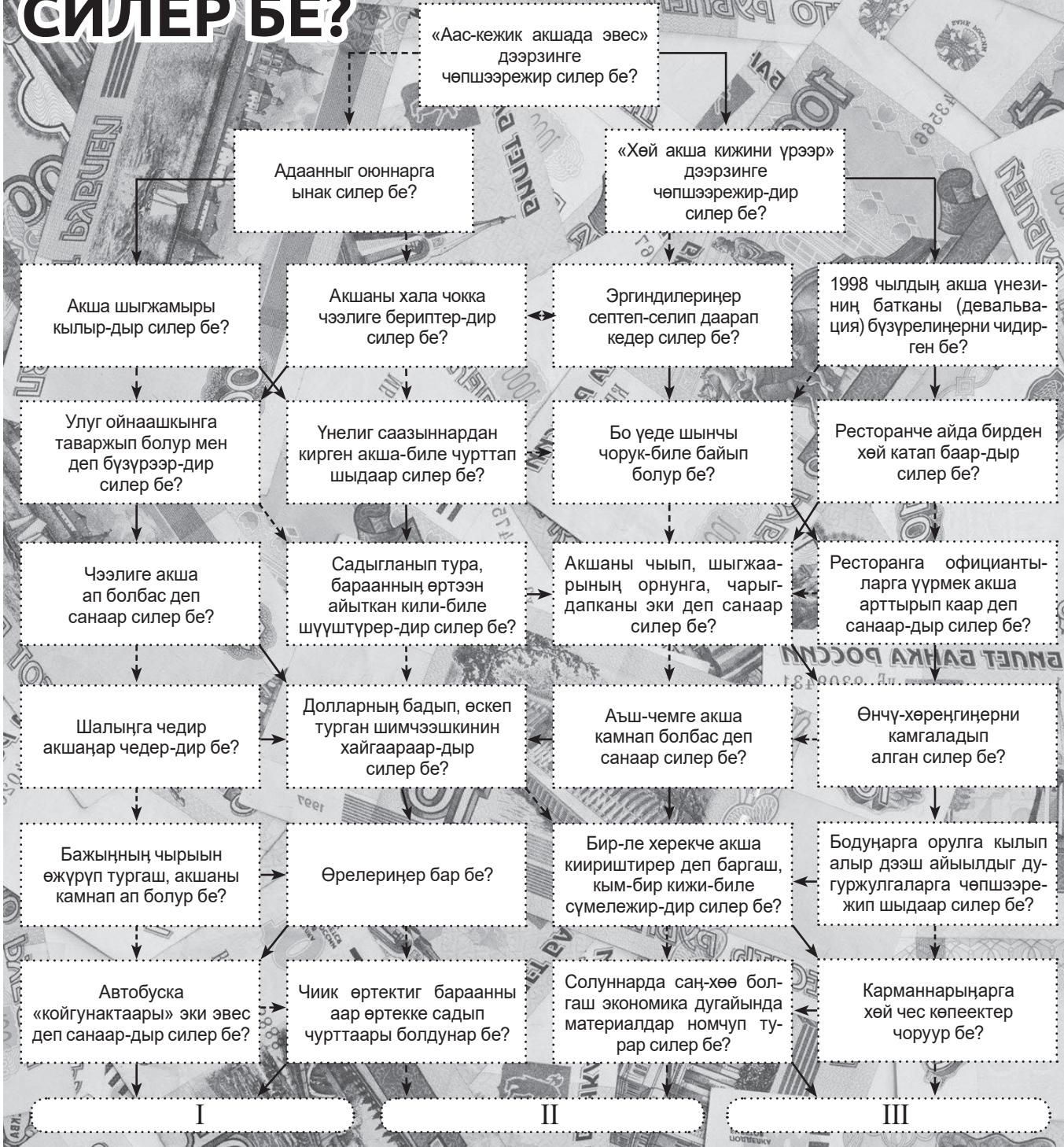
- Тушку птицы нужно нарезать небольшими ломтиками, лук — тонкими кольцами;
- Поставить сковороду на не-

большой огонь, в нее налить оливковое масло, выложить курицу;

- Перемешать лук, сметану и куркуму;
- В сковороду к курице влить яблочный уксус, после чего — приготовленный соус;
- Накрыть крышкой, томить на небольшом огне до готовности;
- Блюдо готово, перед подачей украсить зеленью.

АКШАНЫ ШЫН ЧАРЫГДАП ТУРАР СИЛЕР БЕ?

АЙТЫРЫГЛАРНЫҢ ДУЛГУУРУ

Силер акшага шыырак камнал-галыг, ону чигзинчиг херектерже кирип, айылдыг дүгүржүлгүлүрдүүлүр жаңынан барбас-тыр силер. Кирген орулгаңарны хөөдер дээш, чидириг кылбас-тыр силер. «Оваарымчалыг кижи» деп бөлүккө хамааржыр силер. Акшанарны ажаалга банкызында шыгжап турар силер. Үнчаларга эмин эрттирик кортук болгаш камнал-галыг эвес ирги силер бе?

Кады чурттаан эжиңерниң акша-зындан эгелээш, бодунарның акшанарны чигзинчиг херектерже кирип-теринден кортпас-тыр силер. Бир эвес бодамчалыг болуп, акшанарны чигзинчиг херектерже киришистир болзуңарза, түнели баш бурунгаар билдинмес, харын-даа ыглаксанчыг болуп болур. Үнчалза-даа үезинде боданып, шиитпириңер өскертиптер хире угааныг-дир силер.

Силерге акшаны камнаар тала-зы-бile салым-чаянны бойдус шаңаан-дир! Үнчалза-даа кичэ-ниңер! Частырыгының кым-даа қылыш, ынчангаш кезек үе болгашла, «Эмин эрттирик камнай бербээн мен бе?» деп айттырыгын бодунарга салып турнар. Бир эвес эмин эрттирик улуургаар болзуңарза, сөөлүндө бодунарга орулга чок артып каап болур силер.

ДОБРО ПОЖАЛОВАТЬ!

**В Кызыле открылся
официальный магазин
корейской косметики
Tony Moly!**

Tony Moly на сегодняшний день является одним из самых популярных косметических брендов во всём мире. Компания TONY MOLY была основана в 2006 году.

TONY MOLY

– это комбинация английского слова Tony, что означает «стильный» и японского слова Moly – «упаковка».

“Наша компания стремится сделать всех, кто выбирает продукцию TonyMoly, довольными своей красивой кожей. Косметика TonyMoly призвана обеспечить полное решение всех кожных проблем своих покупателей», – говорят производители.

Сейчас в линии средств от TonyMoly представлено множество серий по уходу, а также оригинальные средства по макияжу. Один из лозунгов компании гласит, что макияж должен стоять на втором месте после ухода, ведь если у Вас чистая и здоровая кожа, макияж Вам почти не понадобится.

Адрес:

ТЦ «Алексеевский»,

2 этаж

Тел. 9233868888

Instagram:

tonymoly_kyzyl_tyva

Сорулга. Чүткүл. Чедишикин.

«ТЫВАМотиватор» солунну чагыдып алышар!

Тыва чоннуң төөгүлүг арыннарындан эгелээш, амгы үениң шупту айтырыларынга харыны бээр солун - «ТЫВАМотиватор».

«Россияның почтазы» салбырларынга
1, 2, 3, 4, 5 айлап чагыдып ап болур!

1 айда – 40, 45 рубль

3 айда – 121, 35 рубль

6 айда – 242, 70 рубль

Пенсионерлерге
20 хүү чиигелдөлөр көрдүнген:
1 айда – 38, 36 рубль
6 айда – 230, 16 рубль

**Министерство культуры Республики Тыва
ГАУ «ИНФОРМАЦИОННЫЙ ЦЕНТР ТУРИЗМА РЕСПУБЛИКИ ТЫВА»**

667000, Республика Тыва, г. Кызыл, ул. Красных Партизан, 18
тел/факс: 8 (39422) 2-45-45, e-mail: tuvainfo@yandex.ru www.visittuva.ru

Знакомство с мараловодством

Мараловодческое хозяйство «Туран» расположено в одном из самых красивейших районов Республики Тыва – Пий-Хемском. Тысяча гектаров, стадо в более 600 маралов, собственное производство, туристическая база, пешие, велосипедные и конные маршруты, различные рекреационные программы на основе пантовых ванн. Экскурсовод познакомит посетителей тура с историей создания фермы, с процессом производства пантов, затем гостей ждет вкусный обед в кафе «Теремок».

Продолжительность: 6 часов

Протяженность: 96 км.

Стоимость: 860 рублей с человека (группа 10 человек).

В стоимость входит: транспорт, услуги гида, питание.

В программе: экскурсия по ферме, пешая прогулка, обед.

Дополнительно: конная прогулка, прокат велосипедов, принятие пантовых и фитований, массаж.

Дни отправления: пятница, суббота по предварительной заявке, тел. 2-45-45.

Место отправления: Дом туризма, скульптурный комплекс «Центр Азии».

Тур выходного дня на озеро Дус-Холь

Какое же лето в Туве без поездки на озеро Дус-Холь? Целебная сила соленой воды, лечебных грязей и минеральных источников, кристально чистый воздух и степь в своем мистическом очаровании – всё это всего в 45-ти километрах от города Кызыла.

Приглашаем посетить всеми любимое озеро Дус-Холь, по целебным свойствам сравнимое с Мертвым морем! Информационный центр туризма с удовольствием поможет Вам быстро и с ветерком добраться до озера на комфортабельном микроавтобусе, также возможно провести время на кемпинг-базе «Центр Азии» – пожарить шашлыки, отдохнуть в домике.

Продолжительность: 6 часов

Протяженность: 45 км.

Стоимость: 600 рублей с человека (группа 10 человек)

В стоимость входит: проезд туда-обратно.

В программе: проезд, принятие солнечных, грязевых ванн, купание в озере.

Дни отправления: пятница и суббота, по предварительной заявке, тел. 2-45-45.

Дополнительно: размещение в домике на время пребывания - 450 рублей, прокат мангала – 200 рублей.

Место отправления: Дом туризма, скульптурный комплекс «Центр Азии».

Отдых на кемпинг-базе «Центр Азии»

Кемпинг-база расположена на берегу озера Дус-Холь Тандынского района. На охраняемой территории находится восемь комфортабельных двухместных домиков, детская площадка, беседки для отдыха, пляжная зона с шезлонгами, душ, туалет, стоянка для автотранспорта, юрта, где можно самостоятельно приготовить еду.

Стоимость: 1800 рублей за сутки.

В стоимость входит: проживание в двухместном домике (постельное белье), при заселении бутылка минеральной воды.

Дополнительные услуги:

- доставка до места отдыха и обратно (500 рублей с человека);

- игровые мероприятия;

- спортивные мероприятия;

- прокат спортивного инвентаря;

- аренда места для палаток на территории базы.

На прахах рекламы